

FLORENTINO L. CUEVILLAS

A EDADE DO FERRO
NA GALIZA

TRABALLO LIDO NO SEMINARIO D'ESTUDOS GALEGOS DE
SANTIAGO DE COMPOSTELA O DIA 18 D'ABRIL DE 1924

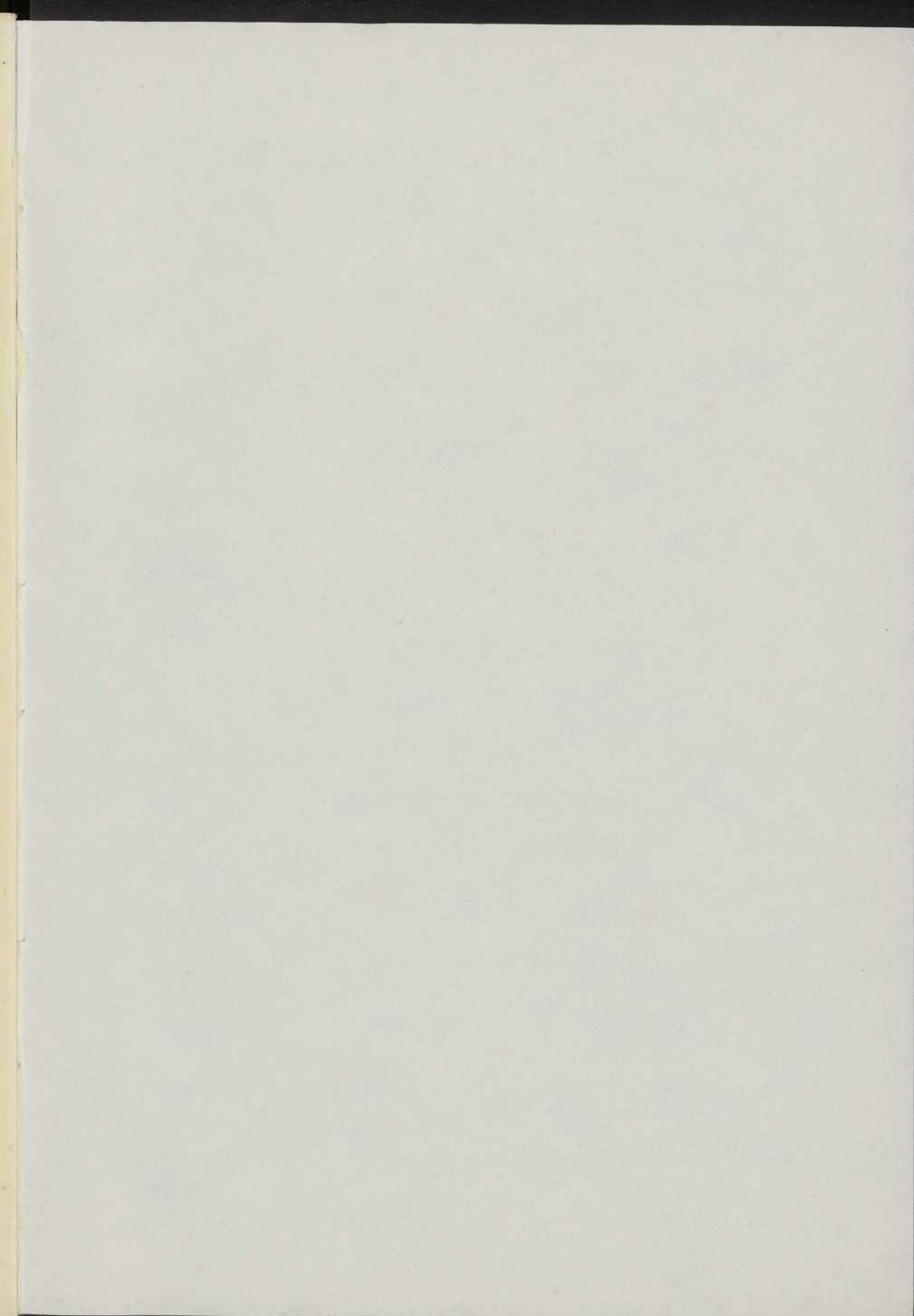

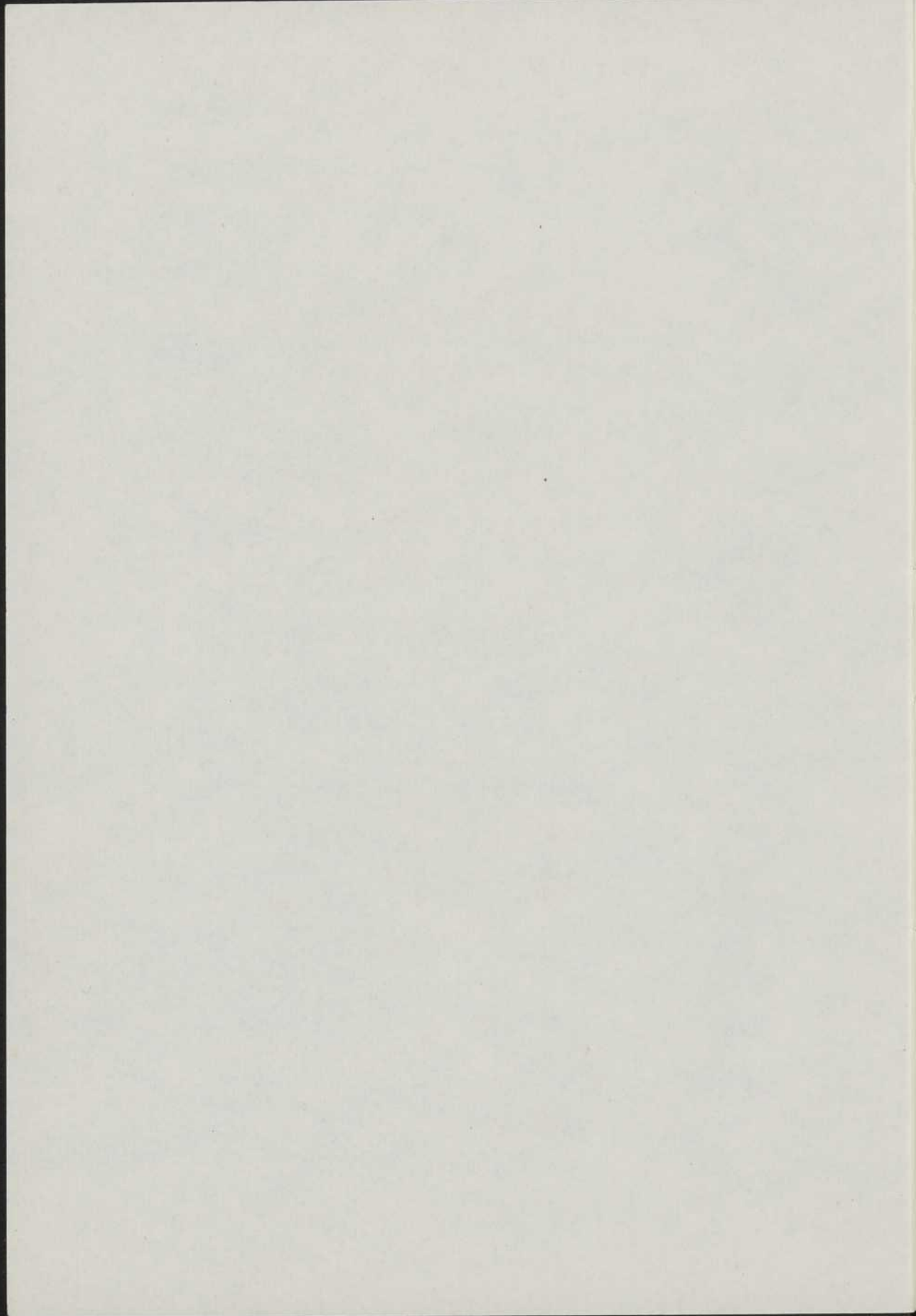
PUBLICACIÓS DA REAL ACADEMIA GALLEGA

A CRUÑA

1968

FLORENTINO L. CUEVILLAS

A EDADE DO FERRO NA GALIZA

TRABALLO LIDO NO SEMINARIO D'ESTUDOS GALEGOS DE
SANTIAGO DE COMPOSTELA O DIA 18 D'ABRIL DE 1924

PUBLICACIÓS DA REAL ACADEMIA GALLEGA

A CRUÑA

1968

FLORENTINO J. GUEVILLAS

248210

A EDAD DO FERRO NA GALIZA

TRABALLO LIDO NO SEMINARIO D'ESTUDOS GALEGOS DE
SANTIAGO DE COMPOSTELA O DIA 18 D'ABRIL DE 1964

EDITORA DA REAL ACADEMIA GALEGA

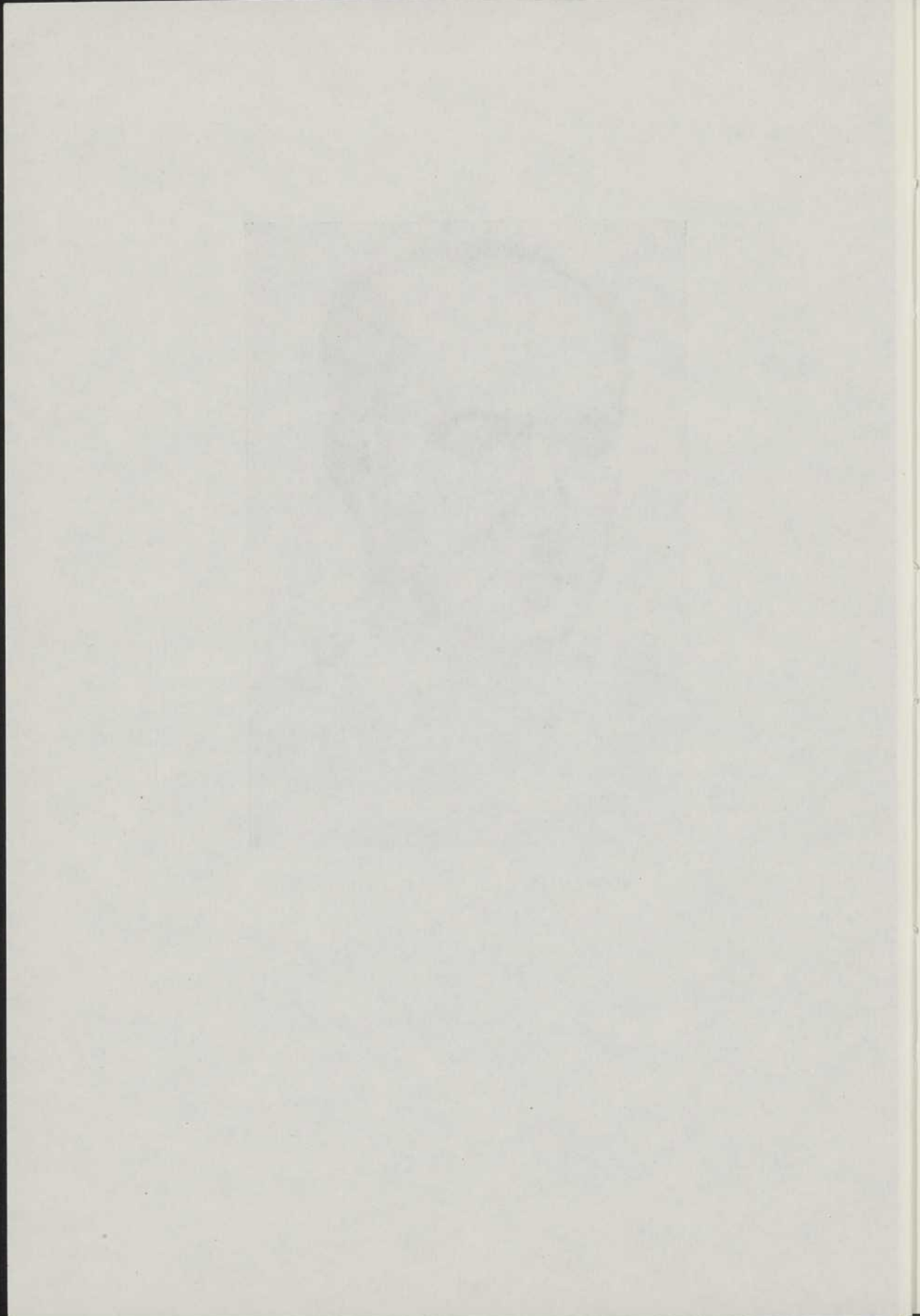
Depósito Legal: C - 155 - 1968

Imprenta i Editorial MORET - Galera, 48 - A Cruña. 1968

FLORENTINO LOPEZ A-CUEVILLAS

(1886 - 1958)

A REAL ACADEMIA GALLEGA ó adicar a Florentino López Cuevillas o Día das Letras Galegas do ano en curso —VI dende a súa creación no 1963 e logo dos adicados a Rosalía, Castelao, Pondal, Añón e Curros—, reedita en homenaxe á memoria do ilustre prehistoriador a monografía da súa autoría “A Edade do Ferro na Galiza”, fundamental pra comprensión dos estudos que máis adiante levóu a cabo. E pra gardar a maior fidelidade ó texto primitivo, correxido no seu día polo propio autor, e facer máis sensible o coñecemento do galego escrito dun dos iniciadores no cultivo da prosa moderna no comén da súa etapa creadora, dispuxo a Corporación o respecto á grafía do texto atal e como apareceu por primeira vez nos números 19 a 21 e 23 e 24, do 1925, e do 26 ó 35, do 1926, da revista NÓS, de tanto influxo no segundo renacemento cultural galego.

Pra rematar, réstalle á Corporación expresarlle o seu agradecemento á entidade CAJA DE AHORROS PROVINCIAL DE ORENSE, pola súa xenerosa aportación á honra de quen, coma Florentino López Alonso-Cuevillas, tanto honróu a Galicia e á súa cidade natal.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

FLORENTINO LOPEZ CUEVILLAS E A PREHISTORIA GALEGA

O feito termiñante e concreto de ser Cuevillas o millor prehistoriador da Galiza e ún dos mais destacados da Península non precisa ser demostrado. É unha verdade de sobra coñecida e ninguén dos que hoxe traballan nas angueiras dos tempos prerrománs na nosa terra o iñora. As súas descubertas, coas sistematizacións a que foi sometendo os coñecimentos que até o de hoxe foron téndose n-esta materia, seguen vixentes.

Foi il quén deu un pulo mais forte a esta disciplina, pra nós de un intrés fundamental, que estuda, de un xeito especial, os tempos da chamada cultura dos castros, cultura do Noroeste ou cultura céltica, que enche o tempo persoalizado pol-a técnica e a aplicación do ferro.

Se queremos chegar ô fondo da cultura actual do noso pobo, temos por forza que nos ir afastando no tempo deica chegar ô intre en que os celtas asentan no vello macizo galaico-duriense e van impondo n-il a súa lingua, a súa relixión, a súa arte, a súa organización social, a súa economía, o seu xeito de vivir...

E se ben é certo que algo quedou das culturas precélticas, foi axiña asimilado pol-os portadores do ferro, que souberon darlle a súa tónica e incorporalo â súa organización.

Hoxe, cando se investiga no xeito de ser dos homes do noso campo, sorprende atopar aspectos que somentes teñen senso cando se poñen en paralelo con outros semellantes da Edade do Ferro, na que teñen a súa orixe.

De ahí o valor e a importancia que teñen os estudos feitos en col de aquiles tempos que abranguen dende o século VI a. C. até o II d. C.

Nos nosos días, un etnógrafo que queira esculcar a fondo no ser do pobo da Galiza, ten que adicar tamén as suas angueiras ó tempo céltico.

E veleiquí os dous feitos fundamentás na laboura de Cuevillas: o estudo da época céltica e a súa relación íntima coa cultura popular de hoxe. No primeiro aspecto, a súa laboura é fundamental. O nome de Cuevillas é un fito que afasta dos intres no coñecimento do noso pasado remoto.

Denantes de íl, a prehistoria era elaborada a base de lembranzas e lendas dos tempos románticos. Trátase da cencia de aquiles homes que iniciaron istes estudos, mais que carecían de meios prós levar a un remate adoitado. A prehistoria non tiña aínda consistencia nin contaba cos instrumentos axeitados pra ollar con craridade. Son os precursores, sen cuia laboura nada se podería faguer hoxe, mais que aínda non poideran crear unha cencia.

Era a Cuevillas a quen estaba reservada esta angueira: recoller e analizar o dos seus predecesores, faguer a laboura crítica e, sobor de todo, sistematizar e discipliñar aquiles materiás até convertilos en algo sólido e centífico, é decir, crear unha prehistoria galega.

Compre non esquecer que se Cuevillas adicou os seus azos á época céltica de un xeito especial, foi porque comprendeu a importancia que pra nós tiña; mais a Edade do Ferro tampouco ten senso prescindindo dos tempos mais lonxanos e esí foi íl ampriando o seu campo de traballo até abranguer dende o paleolítico á chegada de Roma á Galiza.

E como o feito histórico ten unha ampritude non soio cronolóxica senon tamén xeográfica, Cuevillas tivo que se pór en contacto coa prehistoria estranxeira, acadando no ámbito centífico de Europa unha categoría de mestre.

O primeiro traballo de Cuevillas n-esta encomenda foi "A Edade do Ferro na Galiza", publicado en varios números da Revista NÓS, fundada en Ourense por un fato de investigadores no ano 1920 e que foi o primeiro órgao da nosa cultura, na que comenzaron a soar os nomes de Risco, Otero, Castelao, Cuevillas...

Era o traballo a que aludimos un traballo inicial, o primeiro en que de un xeito serio sintetizábase a nosa época céltica; un traballo que viña a ser coma un programa que logo foi o noso arquólogo desenrolando ó longo da súa vida.

"A Edade do Ferro na Galiza" era o fito inicial de unha vida de traballo que culminaría coa Prehistoria na "Historia de Galiza" que está a se editar en Bós Aires e que a morte lle non deixou rematar.

Mais namentras Cuevillas ía faguendo istes estudos, ía tamén sorprendendo as semellanzas antre o que as suas investigacións lle ensinaban e os xeitos de vida dos nosos campesiños de hoxe.

E comprendeu aixiña que moitos feitos prehistóricos pódense acrarar co estudo dos actuás, esí coma istes atopan a sua comprensión na comparanza cos dos vellos tempos.

Xunguiu esí os estudos de istes dous lindeiros extremos e creou antre nós o tipo do prehistoriador etnógrafo que, con mais ou menos fortuna, predomina antre os que tiveron a honra de seren seus discípulos e seguidores.

Iste é, coidamos, o valor meirande da obra de Cuevillas que hoxe publica de novo a R. Academia Galega: o plan de vida de un home extraordinario que soubo adicar a sua vida e as suas angueiras ó estudo da entrana da nosa Terra, que il tanto amou.

XAQUÍN LORENZO FERNÁNDEZ

Cuevillas é un dos poucos dos prehistoriadores galegos que, ademais de ser un excelente investigador, foi tamén un escritor de primeira orde. A súa obra é un exemplo de como se pode facer un traballo científico e ao mesmo tempo un traballo literario. Cuevillas foi un pai e fundador dos estudos de Prehistoria galega e dunha autogestiva escola de prehistoriadores — a súa laboriosa e fecunda obra científica.

Na súa obra científica Cuevillas utilizou o método científico con toda a súa depuración. A súa obra é un exemplo de como se pode facer un traballo científico e ao mesmo tempo un traballo literario. Cuevillas foi un pai e fundador dos estudos de Prehistoria galega e dunha autogestiva escola de prehistoriadores — a súa laboriosa e fecunda obra científica.

... para a realização de trabalhos de investigação e de ensino em áreas de interesse da comunidade científica e cultural. A criação de uma comissão de avaliação de cursos de licenciatura em História, com o objetivo de avaliar a qualidade dos cursos de licenciatura em História, é uma das prioridades da comissão de avaliação de cursos de licenciatura em História.

... A comissão de avaliação de cursos de licenciatura em História, criada em 1994, tem como objetivo avaliar a qualidade dos cursos de licenciatura em História, com o objetivo de garantir a qualidade do ensino de História e a formação de profissionais capazes de atuar em áreas de interesse da comunidade científica e cultural.

... A comissão de avaliação de cursos de licenciatura em História, criada em 1994, tem como objetivo avaliar a qualidade dos cursos de licenciatura em História, com o objetivo de garantir a qualidade do ensino de História e a formação de profissionais capazes de atuar em áreas de interesse da comunidade científica e cultural.

... A comissão de avaliação de cursos de licenciatura em História, criada em 1994, tem como objetivo avaliar a qualidade dos cursos de licenciatura em História, com o objetivo de garantir a qualidade do ensino de História e a formação de profissionais capazes de atuar em áreas de interesse da comunidade científica e cultural.

... A comissão de avaliação de cursos de licenciatura em História, criada em 1994, tem como objetivo avaliar a qualidade dos cursos de licenciatura em História, com o objetivo de garantir a qualidade do ensino de História e a formação de profissionais capazes de atuar em áreas de interesse da comunidade científica e cultural.

... A comissão de avaliação de cursos de licenciatura em História, criada em 1994, tem como objetivo avaliar a qualidade dos cursos de licenciatura em História, com o objetivo de garantir a qualidade do ensino de História e a formação de profissionais capazes de atuar em áreas de interesse da comunidade científica e cultural.

... A comissão de avaliação de cursos de licenciatura em História, criada em 1994, tem como objetivo avaliar a qualidade dos cursos de licenciatura em História, com o objetivo de garantir a qualidade do ensino de História e a formação de profissionais capazes de atuar em áreas de interesse da comunidade científica e cultural.

... A comissão de avaliação de cursos de licenciatura em História, criada em 1994, tem como objetivo avaliar a qualidade dos cursos de licenciatura em História, com o objetivo de garantir a qualidade do ensino de História e a formação de profissionais capazes de atuar em áreas de interesse da comunidade científica e cultural.

... A comissão de avaliação de cursos de licenciatura em História, criada em 1994, tem como objetivo avaliar a qualidade dos cursos de licenciatura em História, com o objetivo de garantir a qualidade do ensino de História e a formação de profissionais capazes de atuar em áreas de interesse da comunidade científica e cultural.

... A comissão de avaliação de cursos de licenciatura em História, criada em 1994, tem como objetivo avaliar a qualidade dos cursos de licenciatura em História, com o objetivo de garantir a qualidade do ensino de História e a formação de profissionais capazes de atuar em áreas de interesse da comunidade científica e cultural.

FLORENTINO LOPEZ CUEVILLAS NAS LETRAS GALEGAS

Cuevillas é, ben se sabe, un dos creadores da moderna prosa galega. Con Risco, Castelao e Otero, compañeiros seus de xeneración, incorporouna ó mundo da cultura dándolle un senso actual i europeu. E nona empregou somentes no traballo científico —Cuevillas foi o pai e fundador dos estudos de Prehistoria galega a dunha subseguinte escola de prehistoriadores—, sinon tamén no labor de creación literaria.

Na prosa científica Cuevillas utilizou o idioma escrito con notable ductilidade. Artellouna sobor gonces sintácticos de belida i enxebre orgaización, equilibrando unha escritura fonética grandemente expresiva pola súa arfada musicalidade, cun certo e temperado rigorismo etimolóxico de nidia e noble xinea gramatical. Mais nista tarefa non se deixou levar dun pulo creador irresponsable. Fuxindo de conceptismos escurecedores e de vacuidades sonoras, foina sometendo paseniñamente e no andar do tempo ón prolongado proceso de ascésis simplificadora, clarificadora. Sentíuno coma unha pura necesidade expresiva. Tiña forzosamente que axeitala á sinxela i eficaz exposición das súas ideas, das súas investigacións, das súas descubertas e das súas reconstrucións mentales. Aguzouna, en suma, coma instrumento ou ferramenta auxiliar do seu traballo de cotío. I en procura sempre dun didactismo preciso e necesario. Que chegou limpo i enxoito ós medios especializados hespañoles i europeus, acadando sona e respecto. Tanto, que hoxe aparez o noso idioma nos tratados extranxeiros da especialidade ó citárense néles as obras en tempero do noso autor. O Cuevillas esmoecéu, xa que logo, as dúbidas que ó redor do idioma tíñanse formulado no tocante á súa aptitude como soporte expresivo pró traballo científico.

Mais o Cuevillas, aínda que en menor medida que os seus compañeiros de xeneración, tamén ensaiou a prosa literaria. Moita déla apareceu posteriormente recollida no volume *Prosas Galegas* dado ó prelo pola editorial "Galaxia" no ano 1962. Eiquí non fixo *arqueoloxías*. Refugou arcaísmos léxicos e sintácticos, botou mao dun lingoaxe vivo e ricaz, e fixo da súa narrativa un vehículo de proiección tremendamente significativa disparada cara a expresión dos seus pensamentos, das súas emocións e das súas creencias. Sempre aguilloando, como razón última, o despertar —proclamóuno il mesmo— da conciencia galega e o erguemento da nosa cultura. Fondo ético que percorre a totalidade da súa obra ó facer noticia latexante con requinte estético dos temas árdulos e lonxanos da súa especialidade. E sin esqencer o concreto necesario en termos de acción e decisión. Vital, psicolóxica e socialmente precisos na dinámica cultural galega do seu tempo. E de tódolos tempos.

Eis logo, en síntesis apretada, algunhas das razóns operantes no acordo da *Real Academia Galega* adicando a Florentino López Cuevillas, no ano que andamos, o día institucionalizado das Letras galegas.

MARINO DÓNEGA

REQUIEM A CUEVILLAS

NO CEMITERIO DE OURENSE

Eu traio a voz das mámoas e dos castros,
das cidades antigas;
o saloucar dos sagros promontoiros
e das fontes perdidas;
bágoas de Calvos de Randin e Velle,
do Barbanza e da Limia,
e balbordos do mar das naos de coiro
polas praias oestrímnicas.

Sei que os gladios de antenas e os machados
da panoplia druídica
fanche a garda de honra nos tesouros
que a terra inda acobilla.

Presididas por Cristo, están presentes
as vellas teogonías,
e o Bandua, o Verore, o Coso, o Vestio...,
cas Nereidas e as Ninfas,
pervagan arredor do teu sartego
nesta hora da partida
en que a Tellus de Ourense che recolle
con aperta infinita.

¡Quén puidera seguirte, como outrora,
pola groriosa via,

en busca da Verdade precurada
con teima na tua vida:
ise carreiro sen angores, recto;
isa calzada sen baixezas, nidia!

Que os anxos que che agardan
na citania divina
cas mais puras diademas che coroen,
cos mais enxebres torques che reciban,
e a man do Eterno mesmo
loura espada che cinga,
¡ouh príncipe antre “os bós e xenerosos”,
Florentino Cuevillas,
régulo dos combates
mais rexos e mais nobres por Galiza!

F. BOUZA - BREY

31 - VII - 958

INTRODUÇÃO

Duas fases de uma importante de formação da individualidade da galiza ocorreram nos cinco séculos que volta a esta idade do Ferro a

A EDADE DO FERRO NA GALIZA

Quando se começa a falar de esta idade limitamos a esta idade, a estudar sistematicamente os elementos de que se compõe, os bronzes, a epigrafia e a arqueologia sobre tudo, para estabelecer para primeira relação com o que se sabe de outros que ainda que não sejam de grande pra ajudar para estabelecer relações com o que se sabe de outros pra por se adquirir uma certa noção de como se desenvolveu a de outros com que se tem a primeira impressão que se tem de a sua vida por

A VIGILIA DE MICHELTON E A SUA COMPROBANCIA ARQUEOLOGICA

As primeiras fontes literarias que d'uma maneira certa allude ao ferro de Gallaecia s'aparecem, pertencendo ao século VII e VI antes de Christo, para sempre chegar ao século seguinte das milharas - V e - IV para alliguir, nomear e dar a localizar localizar os tres povos que sempre ha aqui depois. São elles os Gallaeci, os Lusitani e os Celti.

Os nomes d'elles foram os que vieram no tempo de Ysidoiro de Villamã (1), Estrabão (2) e Plínio (3) com denominação de Gallaeci, e

1) *Historia de Gallaecia*.
2) *Geographicae et Historiae de Gallaecia*, Livro 1172.
3) *Tabularum veteris et classicae geographiae de Gallaecia*, 1811.
4) *Historia de Gallaecia*.

de la casa de Venecia-procurador
con la casa de las vias
las entradas son iguales
las entradas son iguales

Que se trata de un
nuevo mundo
nuestro es un mundo
nuestro es un mundo
nuestro es un mundo
nuestro es un mundo
nuestro es un mundo
nuestro es un mundo
nuestro es un mundo
nuestro es un mundo

A EDADE DO FERRO NA GALIZA

1880-1885
1885-1890

INTRODUCCION

Dous feitos da mór importancia na formación da individualidade galega acontecen nos cinco séculos que colle a nosa Edade do Ferro: a invasión da Galiza pol-os Celtas, y-o desenrolo no noso chan d'unha cultura engebre. Com'os nosos coñecimentos non permiten pol-o d'agora, un estudo compreto e ó miudo d'este período limitareime n-este traballo, a apañar sinxelamente os elementos de juizo qu'a lingüística, os textos, a epigrafía y-a arqueología sobre todo, nos emprestan para presentar relacionandoos antre sí, un feixe de datos que aínda que non sexan de abondo pra intentar unha verdadeira reconstitución histórica sirvan pol-o menos pra pór de manifesto canta foi a forza de conservación e de creación con que a nosa patea afirmou por primeira vez a súa rexa persoalidade.

I

A TEORIA DE SCHULTEN E A SUA COMPROBANZA ARQUEOLÓGICA

As primeiras fontes literarias que d'unha maneira certa aluden ás terras do Oucidente europeo, pertencen ós séculos VII e VI enantes de Jesucristo, pero compre chegar ós autores gregos das centurias —V e —IV para distinguir, nomear y-ata en ocasións localizar os tres povos qu'ocupaban aquela región. Son istes povos, o ligur, o ibero e o celta.

Cál ou cáles d'eles foron os que viviron no noso país? Verea Aguiar (1), Villamil (2), Saralegui (3) e Murguía (4) non dubidaron na resposta, e

(1) *Historia de Galicia.*

(2) *Antigüedades prehistóricas y célticas de Galicia,* Lugo, 1873.

(3) *Estudios sobre la época céltica en Galicia,* 1867.

(4) *Historia de Galicia.*

rexamente sostiveron a orixen céltiga dos galegos; mail-as suas afirmacións, apañadas moitas d'elas nas vellas creenzas da escola de Cambry caíron no esquecemento ó esborrallarse o mal cimentado edificio erguido pol-os arqueólogos da primeira fase celtista, e as tribus da antiga Gallecia perdida a súa personalidade étnica, pasaron a ser un elemento mais de discusión no cadro confuso e contradictorio da protohistoria hispánica. Pero, ó revisarse con crítica verdadeira, as fontes literarias e lingüísticas a elas relativas, as opinións dos nosos devanceiros, inda que fundamentalmente reitificadas no seu aspecto cronolóxico, volveron gozar d'inteiro creto y-o celtismo galego definiúse e concretouse d'un xeito afirmativo e forte.

O autor d'esta revisión, por certo ben necesaria, foi un hispanófilo alemán, ó Profesor Adolfo Schulten (5) da Universidade d'Erlangen, e d'ela resultou asegún verbas dos señores Bosch Gimpera e Artigas Ferrando, consinadas no prólogo da edición castelá da *Hispania*: "un más exacto conocimiento de la geografía antigua y de los pueblos que ocuparon nuestra Península, ordenando y haciendo intelegibles muchas noticias que antes aparecían confusas, sirviendo más para confundir que para aclarar el cuadro de los hechos de nuestras tribus pre-romanas".

Com'a totalidade da teoría schultiana non intresa a Galiza, daremos soilo agora en liñas gerás, unha idea dos puntos de vista mais saíntes do sabio alemán.

Asegún él, o povo primitivo da Península é o Ligur, e non o Ibero, coma denantes coidabase, y-esta afirmación apóyaa n-un pasaxe de Hesiodo que no século —VII, chama o *Ligues* (ligur) a todo o Oucidente europeu; en Eratósthenes, que sin dúbida recollendo unha noticia serodia, nomea á Hispania *Ligustiche*, y-en Avieno, que fala na Bética d'un *Ligustinos lacus*, e pon na Galiza y-en Portugal ós *Cestrimnios*, de nome idéntico ós Ligures da Bretaña. Cita tamén diversas toponimias caracte-rizadas pol-os sufixos *asca*, *osco* e *ur* coma ligurianas, y-arremata dicindo qu'os Vascos son os derradeiros representantes d'esta vella nación.

Pra Schulten, os Iberos viñeron á Península despois dos Ligures, créeos de procedencia africana, e raza bereber, e supón qu'a súa entrada debeu verificarse en tempos moi recuados, sendo a Andalucía o lugar onde primeiro asentaron. Dend'ela, estendéronse por Murcia e Valencia, ond'os geógrafos gregos atopan ja ós Bastetanos y-Edetanos. Esta terminación *tanos* y-os sufixos e prefixos *aur*, *tala*, *olb* e *il* sirven a Schulten pra distinguil-os nomes d'estirpe Ibérica e pr'afirmal-a súa procedencia africana, por identidade ou semellanza con outros nomes da antiga Libya.

(5) *Vez. Real - encyclopédie der Klassischen Altertumswissenschaft*. art. *Hispania e Numantia I. Die Ergebnisse der Ausgrabungen*, (Munich 1914).

Perto do ano —600 estaba pol-o tanto povoada a Península por Ligures e Iberos localizándose os primeiros no N. W. e C., y-os segundos no S. e no E., e n-esta data, é cand'o profesor d'Erlangen fai entrar en escea ó povo celta, que entra na Hespaña case seguramente pol-o paso de Roncesvalles apodérase axiña da Meseta, e chegando despois at'as costas do Océano, obriga os Ligures a refuxarse nas regiões do N. SW. A lembranza d'estes feitos, atópase na fonte vella d'Avieno, que menciona ós *Saefes*, *Cempsi* e *Berybraces* com'habitadores do centro y-occidente da Península e qu'aínda que non aparecen filiados coma Celtas, deben selo, já que nos libros posteriores de Herodoto, Éforo, Aristóteles e Timaios, as partes da Península por iles ocupadas, desígnanse constantemente co nome de *Keltike*.

Pero no intre, os Iberos fóronse estendendo por Cataluña, e dend'alí pasaron ó Mediodía de Francia onde permaneceron deic'ós fins do século —IV. N-esta data, os Galos comenzan a exercer presión sobre d'eles, fanos recuar car'os Pirineus, por cuíos desfiladeiros vense obrigados a voltar á Hespaña. Já na Meseta, os Iberos guerrean cos Celtas, véncenos y-os que non son absorvidos no chamado povo Celtibero, precisan refuxarse en Galiza e no S. de Portugal, ond'os latinos coñeceronos baixo o nome de *Celtici* ou a buscar acocho nas fragas das serras castelás, onde persistiron os pequenos restos dos *Berós* e *Germanos*.

Aprécia Schulten a extensión da dominanza céltiga pol-a localización dos nomes rematados en *briga* e proba a transformación do meio étnico producido pol-a invasión ibera, por Timaios, que no século III fala já dos Céltiberos, por Eratóstenes, que por vez primeira designa a Península co nome de Iberia, e pol-o testimoio dos historiadores das guerras púnicas e da conquista romana, que non mencionan na Meseta mais que tribus ibéricas e tan estendidas que no ano —218 os iberos Lusitanos ocupaban já a provincia portuguesa da Beira.

Pero esta teoría basada soilo nos textos, precisaba ser cotexada cos resultados obtidos nos derradeiros descubrimentos arqueolóxicos, e iste labor, feito de maneira mais satisfactoria pol-o sabio catedrático da Universidade de Barcelona Sr. Bosch Gimpera (6), si ben fixo necesario reutificar certos puntos de vista schultianos, confirmou en troques o básico do seu sistema, a eistencia na Península d'unha raza preibérica (Ligur pra Schulten, derivada dos paleolíticos capsianos pra Bosch) y-a

(6) *La Arqueología preromana hispánica*, apéndice á tradución da *Hispania* de Schulten (Barcelona 1920). *Los Celtas, y la Civilización céltica en la Península Ibérica* (Madrid 1921). *Ensayo de una reconstrucción de la Etnología Prehistórica de la Península Ibérica* (Santander 1922) e tamén varios artigos de sistematización no *Anuari do Institut d'Estudis Catalans* vto., VI.

prioridade dos Celtas sobre dos Iberos coma povoadores da Meseta castelá.

A comprobanza d'este derradeiro punto non podía ser difícil. Povos tan distintos, de orixe e procedencia tan diversa, debían crear necesariamente civilizaciós pouco semellantes, y-estas civilizaciós, ó moverse as razas qu'as produxeran n-un área geográfica reducida y-en tempo relativamente curto, tiñan que representarse nos feitos arqueolóxicos con craridade d'abondo pra poder seguilas nas suas emigraciós, acompañalas nas suas conquistas y-estudalas nas suas superposiciós e nos seus arredamentos.

Pero coma queira qu'a arqueología peninsuar d'este período está fondamente avencellada co-a do centro e do Oeste da Europa, terei denantes d'entrar no esamen das suas particularidás que trazar sintéticamente un cadro da Edade do Ferro n-estas regiós, particularmente necesarias pr'a millor intelixencia da protohistoria galega que d'elas ven recibir unha raza e unha cultura.

A chaira igualdade da Edade do Bronce no W. europeo crébase de pronto no alborexar do primeiro milenario denantes de Jesucristo. A descuberta da metalurgia do ferro parece dar nova vida a povos escuros que durante séculos dormiran o seu sono no C. e no N. do noso continente, e estes povos que trae consigo alentos de mocidade e ganas de creación son os que fan xurdir por todas partes, civilizaciós novas que levan dentro da sua rudeza primitiva, a impronta ben marcada das suas distintas persoalidás. Nesta época tan semellante á da invasión das tribus bárbaras nos fíis do Imperio Romano, os Dorios entran na Grecia, os Umbrios y-os Etruscos na Italia y-os Celtas na Francia e na Hespaña e pouco despois d'estas irrupciós, os Gregos, especialmente os d'Asia, comenzan a era das suas colonizaciós y-as costas do Mediterráneo énchense de factorías das que irradia pr'o interior o resprandor da cultura helénica.

D'antre todol-os povos da Edade do Ferro, quitando com'é natural os dos países clásicos, sobresaí o povo Celta, non soilo pol-a extensión das suas conquistas, senon pol-o seu outo espritu criador que soupo dar vida a duas civilizaciós, nas qu'o seu genio sin perder nada da originalidade, soupo recibir, adoutar e trasformar os tipos que, procedentes da superior cultura itálica, lle chegaban pol-os antigos vieiros comerciás do ámbare. Y-estas duas civilizaciós foron estudadas pol-os arqueólogos que non soilo conseguiron penetral-o senso das suas evoluciós tipolóxicas, sinón tamén, e por meio dos sincronismos emprestados ós textos e ós achádegos d'oujetos gregos d'epoca histórica poideron subdividilas y-encaixalas n-un marco cronolóxico.

Averiguouse así qu'estas civilizaciós céltigas, que tomaron de duas estaciós a elas pertencentes, os nomes de *Hallstatt* e *La Tene*, collían un espazo de tempo comprendido antr'a centuria IX enantes de Jesucristo, y-os primeiros anos da nosa era, e tendo en conta as variantes do seu utillage, chegouse a repartirlas y-a datalas do xeito seguinte (7):

Hallstatt I.	de — 900	a — 700
Hallstatt II.	de — 700	a — 500
La Tene I.	de — 500	a — 300
La Tene II.	de — 300	a — 100
La Tene III.	de — 100 ó comenzo do reinado de Tiberio.	

No primeiro período de Hallstatt, qu'asegún Dechelette ten seu orixe nos países véneto-ilíricos, os Celtas non fan mais que reproducir en ferro os derradeiros tipos d'armas da idade anterior. As longas espadas características d'esta época, son fabricadas sucesivamente en bronce y-en ferro; as fíbulas son escasas y-as poucas que s'atopan son das chamadas de dobre espira e de navicella, habendo en troques d'abondo fistas de bronce e navallas da barba de corte semicircular, ornadas con buratos. Na Francia as sepulturas están de cote baixo un túmulo de terra ou pedra usándose indistintamente a inhumación y-a incineración.

A segunda fase hallstattiana, a mais intresante pra nós, coma logo veremos, distínguese por unha renovación geral das formas. As espadas acórtanse, adornando o seu puño con duas prolongaciós postas ó xeito das antenas dos insectos; as follas d'estas espadas son sempre de ferro, reservandos'algunhas veces o bronce pr'as empuñaduras; xurden novos tipos de fíbulas que se coñecen cos nomes de timbal, serpentiforme, de botón e de ballesta; aparecen oujetos d'adorno: cinturós, brazaletes y-algún torques; a cerámica toma pr'a sua decoración, motivos emprestados á arte helénica: meandros, grecas, que simultaneian cos motivos indígenas: espiras, eses e circoes sinxelos ou concéntricos; coma no período anterior, o modo d'enterramento mais geral é baixo túmulo, empregándose os ritos d'inhumacións e incineracións; a gente vive dispersa en aldeas y-ergue pr'a sua defensa campos murados semellantes ós nosos castros.

As tres fases de La Tene, que teñen o seu centro de difusión nas Galias, e que non infruiron na arqueoloxía peninsuar mais que d'un xeito secundario, caracterízanse pol-a volta ás espadas longas, que s'emmangan por méio d'un espigo n-un puño de corno ou de madeira; pol-a

(7) Dechelette, *Manuel d'Archeologie Prehistorique, Celtique et Gallo-Romaine*, t. II, págs. 622 e segs. (París. 1914).

unión do apéndice co arco nas fíbulas, chegando a desaparecer aquíl no derradeiro período; por un gran desenrolo das artes da xoiaría, que produz torques ben repujados, brazaletes d'ouro e de prata y-oujetos diversos esmaltados ás veces con rara perfeición; nos modos d'enterramento, o túmulo é substituído pol-a tumba plana, e no grado final, os campos de refuxo comenzan a se convertiren en cibdades emprincipiando unha vida urbán que non abrangue un desenvolvemento autónomo por mor da incorporación dos países céltigos ó Imperio Romano.

O Hallstatt I non está apenas representado na Hespaña. Soilo dous grupos de necrópolis situadas na costa de Cataluña e na provincia d'Almería, y-antre cuio mobiliario apareceron oujetos de ferro, fálanos de posibles infiltracións de Francia ou d'Italia. Pero estas influencias non pasan da rexión levantina, y-o centro y-occidente permanecen alleos a elas. Mais de súpeto, estas partes da península vense invadidas por formas pertencentes a segunda fase Hallstattiana. Espadas curtas con antenas de bronce, típicas da centuria —VI, época do grado final d'iste período, aparecen en Castela y-en Galiza, amostrando co-a súa aparición a entrada na escea d'un povo novo que traí co-il istos elementos culturais forasteiros na Hespaña, pero propios e peculiares dos países ocupados pol-os Celtas. A coincidencia da arqueoloxía cos textos que no século —VI, —V e —IV asinaban unha povoación d'esta raza á Meseta y-ós países do litoral atlántico, é pol-o tanto absoluta e indubidavele. E tal coincidencia aínda se confirma mais o ver coma dend'este momento, Celtas e Iberos nos seus respectivos territorios, desenrolan dúas civilizacións inteiramente distintas. Nos países ibéricos e tartesios do Sul e do Levante, fundamente infruidos pol-as colonias púnicas e gregas, xurde unha cultura qu'aparte as súas diferencias locais, precísase nas cerámicas pintadas, nas falcatas, nas figuríñas votivas, e ten a súa suprema expresión artística no busto d'Elche e na estatua da sacerdotisa do Cerro dos Santos.

Paralelamente, os Celtas peninsulares, afastados dos seus irmaus de Francia, que por aquíl entón forxaban a civilización de La Tene, crean unha cultura que por seguir apegada ós primitivos tipos hallstattianos, recib'o nome de post-hallstática, e que se desenvolve en tres grupos autónomos: o grupo castelá, o grupo S dos Castros, no centro de Portugal e probablemente en parte de Salamanca y-Extremadura, y-o grupo N dos Castros nas provincias septentrionás portuguesas y-en Galiza, con derivacións en Asturias, León e Zamora.

Os dous primeiros ben caracterizados, o de Castela pol-a atrofia progresiva das antenas das espadas e pol-os influxos de La Tene, y-o portugués pol-as infiltracións tartésicas d'Andalucía, patentes nas vastas cerámicas dos povoados de Santa Olaya e do Castro, terminan a súa existencia no século III, asolagados pol-a invasión ibérica que se reper-

senta arqueollogicamente en Numancia, e cecais tamén nas estacións de São Julião e Guiffós.

O terceiro grupo mais isolado a causa da súa situación geográfica excéntrica libre d'influencias estranas, e non tocado pol-a invasión ibérica, sigue desenvolvendo a súa especial modalidade deic'o final das guerras cántabras. Máis duradeira qu'as svas irmás de Portugal e de Castela, a cultura galega dos Castros aparece tamén mais individualizada. As svas armas, os seus brazaletes, os seus torques, os seus geitos costrutivos, revelan que Galiza y-a súa continuación nas terras d'alén Miño, tivo na Edade do Ferro unha persoalidade ben marcada e barudamente sostida que s'acusa craramente ó examinar a totalidade dos nosos elementos de juizo.

II

AS FONTES PR'O ESTUDO DA PROTOHISTORIA GALEGA

E coma semellantes elementos de juizo teremos qu'atopalos nos textos, na epigrafía, na lingüística e na arqueoloxía, compre que denantes de seguir adiante, botemos unha ollada en col d'estas fontes de coñecimento.

Dende ben antigo, cecais dend'o alborexar da Edade do Bronze, as cassiteritas e seguramente o ouro galego, deberon ser oujeto d'un autivo comercio (s) levado a cabo n-un principio por terra e de povo en povo, a semellanza co qu'ocurría co ámbare báltico e co-as ofrendas dos Hiperbóreos ó Apolo délfico, e mais tarde, asegún testemoio d'Avieno (9) e Strabon (10), por vía marítima deic'a Tartessos e Gadir ond'o noso estano iba juntarse co-a prata y-o chumbo pra sair logo car'ó Oriente nas naves de Tarsis de que nos falan Isafas (11) y-Ezequiel (12).

Tartesios e Fenicios, os mais vellos navegantes históricos que sulcaron nas svas barcas o temeroso océano, tiveron pol-o tanto contaúto co-a Galiza e coñeceron sin dúbida as gentes qu'a povoaban, pero d'iste coñecemento apenas chegou a nós unha lembranza escura e desfigurada. O poema *Ora Marítima* de Rufo Festo Avieno, literato e procónsul do século IV da nosa Era, contén unha descripción das costas da Penínsua

(s) En col do estano galego e do seu comercio nos tempos preromanos, vex. Hugo Obermaier, *Impresiones de un viaje prehistórico por Galicia*, págs., 33 e segs. (Orense 1923).

(9) *Ora Marítima*. v. 114.

(10) III. V, 2.

(11) XXIII.

(12) C. XXVI, vers. 12.

qu'asegún os seus comentadores está tomado d'un antigo periplo anterior en varias centurias ó nacimiento de Jesucristo. Acerca da orixe e data d'esta que se chamou *fonte vella d'Avieno*, teñen andado moi disconformes os pareceres dos eruditos. Mullenhof (13) na Alemaña e Blázquez (14) na Hespaña creron na transcripción d'un periplo púnico do século —VI, o periplo de Himilcon, citado no texto do poema, pero Marx (15) e Schulten (16) estimaron en troques que se trataba da tradución d'unha geografía massaliota do século —IV, anqu'o segundo d'istes autores despois d'un fondo estudo da cuestión, reutificara o seu primeiro punto de vista atribuíndo nas suas derradeiras publicacións (17), a fonte vella d'Avieno á mesma data que Mullenhof e Blázquez, e dando as noticias n-ela consinadas acerca das costas occidentais da Europa, un orixe tartesio aproveitado pol-o geógrafo marsellés.

Respeito da interpretación do texto do poema e da localización das tribus, cabos e illas n-il nomeados, a disparidade antr'os comentadores aínda é mor, sendo d'abondo pra probalo o decir qu'as mesmas gens y-os mesmos accidentes geográficos son postos por Costa no E da Hespaña, por Blázquez nos Algarbes, por Sarmiento (18) na costa W de Portugal e por García de la Riega (19) na Galiza. No día, e gracias ós estudos de Schulten e de Bosh Gimpera, de que logo nos ocuparemos, a topografía do poema d'Avieno aparece máis acrarada que denantes, pero esta craridade é tan relativa, que non permite pol-o menos no que fai relación á nosa terra, máis que deducciós conjeturás.

E fora d'esta lembranza escura, ningunha cousa máis nos deixaron Fenicios e Tartesios. Os primeiros, o mesmo qu'os seus irmaus e sucesores os Cartagineses, sabido é que nunca foron afeizoados a procamaren as conquistas do seu comercio, e que procuraron pol-o contrario, escondelas ós ollos de posibles competidores, y-encanto ós segundos, nada nos queda pol-o d'hoxe, da sua antiga literatura, facéndose necesario agardar os resultados das excavaciós emprincipiadas no suposto emprazamento da milenaria Tarsis, das que poderá sair cecais algún lostrego qu'alumee moitas escuridades da protohistoria galega.

En troques do silencio de Fenicios e Tartesios, tivo a antiguidade a leria faladora dos Gregos. Anque non se conserva máis qu'unha parte mínima da sua prodixosa produción literaria, podemos n-ela seguirmos paso a paso o progreso das suas descubertas geográficas o avance das

(13) *Deutsche Altertumskunde* (Berlín 1890).

(14) *El Periplo de Himilco*, Bolet. de la R. S. Geográfica.

(15) *Avienus*, *Real-encyclopädie* de Pauly-Vissowa.

(16) *Hispania*, *Real-encyclopädie der Klass. Altertums*.

(17) *Fontes Hispiae Antiquae*, fas. I.

(18) *Ora Maritima* (Porto 1896).

(19) *Galicia Antigua*.

suas colonizaciós y-o desenrolo do seu comercio; pero Galiza, a pesar de canto se ten dito en contrario, queda fora do alcance d'estas colonizaciós e d'iste comercio. Tense falado tanto e por tan outas autoridades dos estabrecimentos helénicos nas nosas costas, que cecais pareza atrevimento o negar cousa que persoas de tan grande sabencia teñen afirmado; pero a pesar d'elo, non podó deixar de consignar eiquí qu'os investigadores mais modernos nin xiquera fan mención de semellantes colonias, tidas no dia por fabulosas. En efecto: fora da ingenua historia que nos conta Asclepiade de Mirlea (20), fundado sin dúbida n-algún parecido de nomes *Grovii* con *Grraii*, *Cilenos* con *Helcnos*, *Tude* con *Tydea* coma creen Murguía (21) e Leite de Vasconcelos (22), e reproducida despois pol-os escritores posteriores en col do viaxe de Teucro e Amphiloco, nada hai que permita supor o estabrecimento dos Gregos na nosa patea. Sería tarefa moi longa o examinarmos detidamente esta cuestión, y-así, pra non pasala en silencio, limitareime a facer constar istes tres feitos reveladores.

I. Ningún escritor anterior á conquista romana fala de colonias gregas en Galiza. Polibio mesmo, o honrado e coidadoso Polibio, que foi o que debeu recoller acerca d'ela as pirmeiras informaciós de boca dos soldados de Decimo Junio Bruto, chámalle *páis descoberto fai pouco* (23), y-ainda engade qu'o Océano exterior era descoñecido pr'os seus compatriotas (24). Mais tarde, Strabon (25) ven confirmar estas afirmaciós do megalopolitano, ó decir qu'o isolamento en que vivían os galegos era a causa principal da brava rudeza dos seus costumes.

II. Asclepiades y-os seus repetidores non atribuyen a colonización grega do noso chán a Gregos históricos, senon a persoages míticos, a héroes das leendas homéricas e do ciclo troyano, coma Teucro, Diómedes e Amphiloco, e sabido é canto espallaron os retóricos helenísticos istes priges troyanos dos que nin a mesma Roma se víu libre. E coma queira que no día ninguén concede valor ningún á leenda d'Eneas nin a outras que se l'asemellan, non hai motivo pra que Galiza sexa unha esceución á regra geral.

III. No territorio ocupado pol-as tribus dos Gravios, Helenos, Ty-

(20) In Strabon, III. IV, 3.

(21) *Hit. de Galicia*, I Edición., t., I.

(22) *Religiões da Lusitania*, t., II págs. 74 a 77 e *Nota a respeito dos Gravios e Celticos*, *O Archeologo Português*, vol., XIV, pags., 131 e 122.

(23) III, IX.

(24) XVI, XV.

(25) III, I, 8.

denses e Amphiloquios, que Strabon, Plinio (26) e Justino (27) nos dan coma descendentes dos Gregos, eisisten estaciós da Edade do Ferro tan importantes com'as de Santa Lucía e Santa Tecla, y-en todas elas ten aparecido un cadro uniforme de civilizaci3n posthallstática, sin que teña sido atopado nin o máis miudo oujeto de procedencia grega.

Non, os Gregos non colonizaron nin comerciaron con Galiza. No ano —630 aprousimadamente, puxéronsen contauto por vez primeira co-a costa atlántica d'Andalucía. O samio Kolajos (28) empuxado pol-o treb3n, chega a Tartessos, ten alí boa acollida, troca e vende e volta á sua terra con tal cantidade de riquezas, qu'os Focenses, os primeiros dos Helenos qu'asegún Herodoto (29) fixeron longos viages marítimos, non tardan en seguil-os seus pasos. Por un instante, istes Focenses ent3n na sua máis outa autividade colonizadora, parece que van arriscarse pol-o mar exterior, pero tropezan co-a resistencia cartaginesa e teñen que recuar y-estabrecerse nas costas do Sul e do Levante e da Hespaña, fundando as colonias de Mainake y-Hemeroscopio, já despois da fundaci3n de Massilia, coma se cré geralmente, já denantes, asegún o parecer do sabio Clerc (30). Istes viages e colonizaci3n focenses refréxanse nos escritores helénicos das centurias VII, VI e V denantes de Jesucristo: Hecateo (31) coñece já as tribus ibéricas do SE y-E da Penínsua; Stesícoro de Himera (32) fala de Tartessos e Anacreonte canta ô rei Argantonino o da longa vida; pero as ribeiras do mar exterior siguen sendo iñoradas por todos eles. Hesiodo (33) no século —VII, dí somentes qu'están habitadas por Ligures; Hecateo (34), no —VI confesa non saber nada acerca do contorno oucidental do Ecumene, y-Herodoto do —V, si ben coñece ós Celtas que viven por riba dos Cynetes do cabo San Vicente (35), decrara non ter noticia ningunha do lugar ond'están as Cassitérides, atrevéndo'afirmar tan soilo, qu'o estano ven d'algún lugar retirado d'Europa, anque non de fora do seu recinto (36).

Despois da V centuria, os Gregos vóltanse car'Oriente... As expedici3n dos Espartanos primeiro e mais tarde as conquistas d'Alexandro, absorven por com preto o millor das suas autividás. Pero eiquí no Ouci-

(26) IV, 34.

(27) XLIV, 3.

(28) Herodoto, VI, 152.

(29) I, 163.

(30) *Les premières colonisations phocéennes dans la Méditerranée occidentale. Revue des Etudes anciennes*, VII, 1905.

(31) *Fragmenta*, Muller-Didot.

(32) Schulten, *Hispania*, pag. 79. (Barcelona 1920).

(33) In Strabon, pag. 99.

(34) *Fragmenta*, Muller-Didot.

(35) II, 33 e IV, 49.

(36) III, 115.

dente, queda Massilia herdeira do espírito mercantil e do alento mari-
neiro de Focea, y-os seus homes que souperan encontrar dende Mainake
o camiño que levaba ós xacementos de prata do val superior do Betis,
tratou tamén de buscar-os vieiros marítimos que levaban ós países do
estano e do ámbar, e no século —IV, un geógrafo y-astrónomo chamado
Pytheas, vencendo sin dúbida os obstáculos qu'a desconfianza púnica
había por á sua empresa, aparelhou a sua nao e botouse mar adiante en
precura d'aquelas regiões misteriosas.

Saíndo probablemente de Gades, costea Portugal, Galiza e Cantabria,
pasa por frente das praias da Galia, esprora as ribeiras británicas, visita
Escocia, e avista o océano boreal, o mar Cronio dos antigos, giado e
bretemoso. N-outra nova expedición encamiñase Pytheas ás terras do
ámbar e percorre e reconece os esteiros dos ríos da Alemaña do N.
N-un e n-outro viaxe, o navegante marsellés tivo que visitar-as nosas
costas e recoller datos intresantisimos que debeu consignar nas suas
obras *Descripción do Océano e Periplo*, das que por disgracia non se
conserva mais que miudos anacos que nos foron transmitidos por Stra-
bon, Plinio e Polibio, os que levados amais por unha crítica trabucada
deron pouco creto ás afirmacións de Pytheas e calificaron d'invenções
moitos dos seus descubrimentos.

Tírase así e todo d'istes anacos, comentados por certo ben sabiamente
pol-o Sr. Blázquez (37), qu'o esprorador marsellés ocupouse da
Galiza, que fixou a posición das Cassitérides con relación ó Promontoiro
dos Artabros e que foi o pirmeiro que determinou o cambio de dirección
da nosa costa, sendo pol-o tanto o descubridor asegún Schulten, da
forma peninsuar da Hespaña.

Pero qu'esta expedición de Pytheas foi un feito isolado, e que despois
d'il o roteiro qu'il descubriera non foi frecuentado, demóstrao o esque-
cemento en que cairon as suas obras y-o pouco tino que d'elas diron
os geógrafos posteriores. Por outra parte, e case sincrónicamente cos
viaxes de Pytheas, a invasión na Provenza dos Galos, que botou car'os
Alpes ós rudos Ligures, nemigos costantes dos colonos focenses, permitiu
a istos, por medio dos seus novos veciños, máis civilizados, e sobre todo
mais filhelenos, utilizal-o vieiro fluvial do Ródano pol-o cal chegaron
logo a Massilia os estanos bretós e galeses, perdendo Galiza todo intrés
comercial pr'ós autivos mercaderes d'aquela república, que non inten-
taron nin despois da primeira guerra púnica, renoval-as audaces ex-
pedicións de Pytheas.

Y-así durante tod'o século —IV y-a primeira metade do —III, os
coñecimentos en col dos países ribeiraoos do mar exterior non milloran

(37) *Pytheas de Marsella*. (Madrid 1913).

nada y-en Aristóteles (38) Timaios (39), Éforo (40), e no seu repetidor no século —I Scimno de Kios (41), atopamos sempr'a mesma noticia vaga acerca dos países centrás y-oucidentás da Península, que son somentes desenhados co nome de *Kéltike*, mais sin acompañar ningunha indicación geográfica nin a máis pequena distinción etnográfica dos povos qu'a habitaban.

Finada a segunda guerra púnica, emprincipian as longas e sanguiñentas loitas da conquista romana. Deic'ós derradeiros momentos da insurrección de Viriato, Galiza non é tocada pol-as legiós invasoras, mais en —139, Quinto Servilio Cepio combate já cos Calecos, probablemente na provincia portuguesa de Traz os Montes, y-en —138 ou —137, Decimo Junio Bruto penetra na nosa terra que dend'aquel entón comenza a ser mencionada.

Pero que denantes d'esta campaña non era coñecida, ben o amostran os mesmos historiadores romanos e gregos. Polibio, falando en xeral da Península, di, qu'o nome d'Iberia dábase soilo *á parte qu'está sobr'o Mediterráneo, deic'as columnas*, e qu'a porción restante, *aínda non ten nome por se ter descuberto fai pouco tempo* (42); e Velayo Paterculo (43), escribe: *E adiantándose Decimo Junio Bruto hastra lugares dos que nin xiquera se tiña ouvido falar, mereceu o alcuño de Caleco*; e Livio (44), cóntanos canto foi o terror dos soldados ó verse obrigados a pasal-ó Limia, qu'iles coidaban o Lethes, o río infernal do eterno esquecemento; e Floro (45) relátanos com'o ver afundirs'o sol nas augas do noso mar, sintiu o general de Roma un religioso temor, e tivo medo de ter cometido un sacrilegio.

Esta expedición de Decimo Junio Bruto, que mais foi razzia pasaxeira que guerra de conquista e d'estabrecimento duradeiro, e que non alcanzou máis qu'as terras do Sul da Galiza, si ben sirveu pra descubrila, non deu un coñecimento esauto d'ela nin a abriu por inteiro ó comercio e trato dos estrangeiros, y-así as noticias recollidas por Polibio de Megalópolis que por aquí entón atopábase diante de Numancia formando parte do séquito de Scipion Emiliano, debían distar moito de ser craras e concretas. A obra d'aquí historiadador perdeuse na sua mór parte e no que d'ela nos resta, fala algunhas veces da Lusitania, mais nin unha soila vez nomea a Galiza, sendo moi posibre qu'as ideas de Strabon en

(38) *Metereologicas*, 1, 13, 19 e 20 e *De animalia genera* 38.

(39) Geffcken 155. por Sculten, *Hispania*, pag. 82.

(40) *Fragmenta Histo. Graecorum* 1, 234.

(41) *Fragmenta* 162.

(42) III, IX.

(43) II, V.

(44) *Periocha* LV.

(45) II, 17.

col da extensión dos Lusitanos deic'ó Cantábrico, teñan un orixe polibiano.

Nos comenzos do século —I, Artemidoro d'Efeso e Posidonio d'Apamea visitan a Península, e dos seus libros tira Strabon os datos relativos á riqueza mineira do noso chán. Car'ó ano —70, Asclepiades de Mirlea reside na Turdetania onde s'adicou ó ensino da retórica, e deixa na sua *Periégeses*, unha descripción do país *encontrando en todas partes huellas de los héroes griegos y helenizando los nombres de lugar ibéricos*, ó decir do Profesor Schulten ⁽⁴⁶⁾.

No mesmo século, os exércitos romanos siguen facendo incursións na Galiza. En —93, Publio Licinio Craso chega hastr'as Cassitérides; en —74 ou —73, Perpena o lugartenente de Sertorio, penetra novamente no territorio dos Calecos, y-en —61 ou —60, Julio César avista en Brigantium o mar Cantábrico. Pasadal-as guerras civís Octavio Augusto, dono e señor do imperio, afoga a derradeira resistencia de Cántabros, Astures e Galaicos, y-a nosa terra é sometida ó poder de Roma, vendó logo o seu chán cruzado por camiños, abandonadol-os castros y-as citanias, y-esprotadal-as suas minas pol-a mau dos vencedores.

De todas estas loitas da conquista romana, queda lembranza nas obras d'Appiano, Veleyo Paterculo, Floro, Dion Casio, Plutarco e nos Epítomes de Tito Livio, especialmente no d'Oxyrhincus, e miudas referencias en Julio Obsequens y-en Valerio Máximo; pero istes autores atenderon mais nas suas historias ós feitos guerreiros dos generás e soldados de Roma que non ás maneiras de ser e de vivir dos povos con quen combataran, y-así soilo atopamos n-elas de tarde en tarde algunha noticia com'a do paso do Limia ou a dos funerás de Viriato que teñan ou poidan ter certa relación co-a etnografía dos antigos Galegos, en col da cual poucas informaciós teñamos no día, si Strabon, escritor grego d'Amasia que morreu no reinado de Tiberio, non houbera recollido nas páginas da sua *Geográfica* todo o que n-aquiles tempos se sabía d'iste arredado corruncho do Imperio Romano. Iste insine geógrafo, gardador da tradición estoica deu máis tino na sua obra ós feitos humanos, usos, costumes, relixión, etc. qu'ós aicidentes topográficos, e gracias a elo, sabemos hoxe cales eran as practicas adiviñatorias, os sacrificios, o traxe, o xeito de combatir, os alimentos, as bebidas y-os ouxetos de comercio das nosas tribus preromanas. Craro está que semellantes informaciós non teñen unha precisión ausoluta e que Strabon, que tomou ben cousas dos libros de Polibio, Posidonio, Artemidoro y-Asclepiades, cai ás veces en erros de consideración. Confunde os povos da Galiza cos Lusitanos; atribúe idénticos costumes a total-as tribus do

(46) *Hispania*, pag. 83.

N e do W da Península; acoll'as fantasías troyanas d'Asclepiades, mais danos en troques unha sensación de vida e d'humanidade que non volvemos alcontrar en ningún dos escritores antigos que con máis ou menos extensión s'ocuparon da nosa terra.

D'iste mesmo século I da nosa era, o mais fecundo en referencias en col da Galiza, son a *Biblioteca* de Diodoro Sículo, o *Situ Orbis* de Pomponio Mela, a *Historia universal* de Trogo Pompeyo, que coñecemos por unha abreviación de Justino, a *Púnica* de Silio Itálico y-a *Naturalis historia* de Plinio. Nas catro primeiras atópanse informacións bastante exactas tocantes ó litoral galego e da situación das Cassitérides, e tamén alusións ás crencias religiosas e ó espírito guerreiro dos antigos habitantes de Galiza. Plinio pol-a súa parte apanhando datos recollidos de Varrón y-outros que podemos chamar oficiás, tomados do *Corografo* d'Agrippa e da *Formulae provinciarum* d'Augusto, deixounos un catálogo bastante completo das tribus galegas, postas nos seus respectivos conventos xurídicos, amáis d'unha descripción das costas e d'unha animada pintura dos traballos nas nosas minas d'ouro.

Nos fis do século I e nos II, III e IV, as noticias dos textos devecen moito. Si exceptuamol-a magna obra de Ptolomeu, que nos proporciona nomes novos de cabos e cidades e que fixa nos seus justos límites á tribu dos Lusitanos, non alcontramos outra cousa que pequenas alusións relativas ós cabalos galegos, ó estano das Cassitérides, ó ouro das ribeiras do Sil y-á habilidade metalúrgica dos galegos, espalladas en Julio Solino, en Graciano Falisco, en Marcial ou en Claudiano. E máis tarde Orosio, San Isidoro, o Itinerario d'Antonino y-aínda o Anónimo de Rávena, engaden ós nosos coñecementos algunhas noticias máis com'as relativas á situación do Medulio, ó tipo físico dos habitantes da Galiza, y-á distribución mansionaria das vías militares romanas, de forte intrínseco histórico y-etnográfico.

Esta penuria d'información nos escritores dos tres derradeiros séculos do Imperio, expricase pol-a situación excéntrica de Galiza, ond'a romanización non chegou a penetrar fondamente na entraña do país. Demuestra iste feito millor qu'o silencio dos textos a escasez d'epigrafía latina na nosa terra y-as grandes supervivencias indígenas que s'ouservan nas lápidas existentes. Deixando a un lado as pedras miliarias y-as adicacións ós emperadores, son poucas as inscripcións onde non aparecen nomes de deuses ou de persoas de marcado carate local. As letras co-as qu'os antigos galegos escribían os seus epígrafes, eran case sempre latinas, latino o xeito de redacción, pero o espírito seguía apegado ás tradicións y-ás crencias da terra. As vellas divindades anteriores en moitos séculos á introdución dos deuses do panteón romano, tiñan aínda acocho nos curazós; os nomes indígenas de persoas e de familias continuaban

en uso ajuntados algunhas veces a nomes romanos; as antigas divisiós tribás e gentilicias quedaban en pé y-eran coidadosamente mencionadas, y-así n-estas lembranzas d'outros tempos, n-iste sabor arcaico da nosa epigrafía latina está o seu mor interés. Por elas sabemos qu'eran adourados eiquí Navia, Cosus, os Lucubus, as Matris, e qu'o Júpiter do Olimpo era identificado con certos genios montañeses; por eles sabemos qu'as gentes galegas d'unh'e d'outra beira do Miño chamábanse *Viriatius* (47), *Camalus* (48), *Mesdamus* (49) ou *Catarus* (50) por elas sabemos que por baixo da tribu eistía unh'organización políteca relacionada seguramente cos castros: o *Castelo Berensi* (51) nos Límicos, o *Castelo Meidunic* (52) nos Querquernes, *Calubriga* (53) nos Gigurros; e por ela derradeirairamente sabemos qu'o idioma ou idiomas indígenas, aínda eran falados despois da invasión, já qu'algunhas lápidas aparecen escritas nunha língoa que pol-o d'agora ten desafiado os esforzos dos eruditos qu'aínda non conseguiron descifralas d'un geito satisfactorio. Crar'está qu'a tradución de semellantes lápidas, o mesmo qu'a interpretación dos nomes de lugar, de persoas e de gens, que coñecemos pol-a epigrafía e pol-os textos, están sujeitas ós embeleñados estudos lingüísticos que con tanto antusiasmo cultivaron algúns historiadores regionás, os que levados pol-os escrusivismos dos seus respectivos puntos de vista, convertiron a Galiza n-un país en cuia onomástica deixaran fondo sinal todot-os povos da Antiguidade. Teñens'atopado eiquí raíces, sufixos e prefixos vascos, celtas, ligures, ibéricos, kímricos, helénicos y-hastra egipcios, e tan d'abondo, que soilo co-as verbas derivadas do grego, encheu o Sr. García de la Riega varias páginas da sua *Galicia Antigua*.

Pero debemos deducir d'iste úneco daño que a invasión ibérica chegara hastra Galiza? Podemos supor qu'os Lusitanos, qu'aparecen en Ptolomeu (54) com'unha tribu mais entr'as tribus do actual Portugal, tiveran forza pr'estenderen a sua domiñanza pol-a mor parte da nosa región? De ningunha maneira. Os Iberos disfrutaron nos tempos proto-históricos d'unha persoalidade definida e crara, y-onde queira que se superpuxeran ós Celtas, tal superposición ten o seu comprobante arqueolóxico. En Castela, a cultura de Numancia, ponse no canto da cultura das necrópolis de Soria e de Guadalajara; en Portugal, as estaciós de Guiffoes e de Sao Juliao representan netamente a introdución d'un

(47) Hübner, C. I. L. 2455, 5246, 5586.

(48) Hübner, C. I. L. 417, 407, 418, etc. vex., Supplementum, pag., 1680.

(49) Hübner, C. I. L. 2520.

(50) Hübner, C. I. L. 2403, 2430, vex., Supplementum, pag., 1080.

(51) Hübner, C. I. L. 5353.

(52) Hübner, C. I. L. 2520.

(53) Hübner, C. I. L. 2610.

(54) Strabon II. V.

elemento novo no meio céltigo anterior. Mais enquí en Galiza nada hai de semellante e os oujetos ibéricos fallan por compredo nos nosos xacementos, y-en troques oujetos e nomes céltigos atópanse en toda a extensión da terra galega. Puñás d'antenas, torques, brazaletes e fibulas derivadas de tipos hallstáticos, teñen aparecido o mesmo en Ortigueira y-en Mondoñedo, que nas ribeiras da Arnoya e do Támeiga, e nomes cuia filiación celta está ademitida por autoridades tan prestixosas coma Dotin (55) e Garofalo (56), alcóntrase espallados tamén por toda Galiza. E temos no N as cibdades d'*Ardobriga* e *Novium* (57), no ponente as vilas d'*Ebura* (58) y-*Arbóbriga* (59), no centro o oppidum de *Nemetobriga* (60), nas terras rayanas do Portugal a mansión de *Caladunum* (61) e nos vals do Sil ou do Miño o monte *Medulio* (62), pr'amostrarnos a extensión da fala céltiga no noso chán.

Mais non é esto soilo. Coma fai oserver Dechelette, as mesmas tribus galas, por efecto das suas emigraciós, aparecen simultáneamente en distintos lugares, y-alcontranse así, antr'outros, *Parisii* e *Belgæ* na Galia e na Gran Bretaña, e *Ligóns* e *Senóns* na Galia e na Italia. Pois ben, estas coincidencias de nome danse tamén nas tribus galegas. Os *Querquernos* (63) do vai do Limia, teñen seu homónimo nos *Quarquennos* (64) da Traspadana; os *Britóns* (65) do Convento Lucense, chámanse da mesma maneira, qu'os *Britóns* do condado de York; os *Brigantinos* (66) das terras (67) cruñesas correspóndense c'os *Brigantinos* da Retia, da Ingraterra e da Irlanda, y-a mesma raiz *cale* ou *gale* de *Calecos* (68) atópase nos *Caletes* da Beturia e da Francia (69).

Temos pol-o tanto unha arqueoloxía protohistórica galega totalmente céltiga e temos á sua beira unha onomástica na qu'hai d'abondo verbas do mesmo orixe. Coma logo veremos, a relixión, usos e costumes, dos antigos galegos presentan notabres identidás co-as dos Galos do centro d'Europa. Y-ante datos tan firmes, e feitos tan elocuentes que

(55) Manuel.

(56) *Sui Celti nella Penisola Ibérica. Boletín de la Academia de la Historia*, t., XXXIV, pag. 97.

(57) Mela, III, I, Ptolomeo II, XXI.

(58) Mela III, I.

(59) Plinio IV, 34.

(60) Ptolomeo II, XXXVI. Itinerario d'Antonino.

(61) Itinerario d'Antonino.

(62) Floro IV, 12. Orosio VI, 21.

(63) Plinio III, 4. C. I. L. 2477.

(64) Plinio III, 23.

(65) Britonia foi cabeza d'unha diócesis aparecendo o seu nome nos concilios de Braga. Estaba situada perto de Mondoñedo.

(66) Ptolomeo II, II. Dion XXXVII, 53.

(67) Tacito XII, 32 Strabon IV, IV, 8.

(68) Plinio III, 4.

(69) César De Bello Gallico. Plinio IV, 52.

s'erguen frente a helenismos ausurdos e iberismos unificadores, debemos decrarar que durante a Edade do Ferro, Galiza inteira d'un cabo ó outro, do fondo á cima, tivo unha cultura única y-escrusivamente celta.

Mais debe adevirtirse agora, qu'iste concepto d'unidade cultural non encerra en sí nin moito menos unha idea d'unidade racial. É induvidá-vele qu'os Celtas qu'entraron n-esta terra debían ser en número d'abondo pr'estenderse, dominar e impor axiña a sua civilización en toda ela; mais nin a falla ausoluta de documentos antropológicos coetáneos á nosa Edade do Ferro, nin a incerteza que reina en col do tipo fiseco dos Celtas, nin a penuria d'informaciós relativas á nosa actual antropología, nos permiten arriscar acerca da formación da raza galega dos tempos protohistóricos, ningunha afirmación categórica.

É certo qu'algúns antropólogos hespañoles chaman Celtas ós braquicéfalos predomiñantes hoxe en Galiza (71) e principalmente nas suas regiões N; pero tal braquicefalia aparece enlazada co-a da costa Cantábrica (Asturias, Santander) onde, nin a arqueología nin os textos acusan a presenza dos Celtas, e onde ademais por achádegos de craneos eneolíticos en Asturias, teñen amostrado a anterioridade de tal caraute á invasión céltiga. É certo tamén que Ricardo Severo e Fonseca Cardoso (72) teñen atopado nas necrópolis de Ferrestello e do Desterro, no osuario da freguesía de Ferreiró (73) e tamén nos autuales miñotos, tipos (74) qu'identifican coma *Gauleses* (dolicocéfalos loiros); pero Leite de Vasconcellos oujetou e non sen razón, qu'as caraterístecas nórdicas n-eles ouservadas, podían provir moi ben da invasión sueva (75).

Por outra lado, o tipo fiseco dos Celtas non está determiñado con exactitude. Os antropólogos dividenõ en duas ramas: unha braquicéfala, de cabelo castaño e de pequena estatura (a Celta) y-outra dolicocéfala, outa e de cabelos loiros (a Gaulesa). Dos textos dos escritores gregos e romanos, tírase soilo qu'eran os Celtas outos e loiros, anque mais baixos e de coor mais morena qu'os Germanos. O eisame dos restos óseos de Hallstatt e de La Tene, denuncia unha povoación en xeral dolicocéfala misturada, na Galia oriental con tipos braquicéfalos de Greneille, e d'estatura mais ben mediana qu'outa (1 m. 66, no Marne, e 1'70 en Vinde-

(70) Vex. principalmente a obra d'Oloriz en col da repartición do índice cefálico na España.

(71) Portugalia t., II.

(72) Portugalia., I.

(73) Portugalia t., I, O minhoto entre o Cavado e Ancora.

(74) Archeologo Portugués., t., XI, nos comentarios os tomos I e II da Portugalia.

(75) L'Aryen, cit. por Dottin, *Manuel*, pag. 143.

licia, asegun Vacher) (76). Vese poi-o tanto qu'o tipo céltigo non presenta carauteres ó parecer de grande homogeneidade, ainda en países onde levaba aquil povo longos séculos de residencia.

Mais eiquí en Galiza, esta raza, homogénea ou non, debeu necesariamente superpoñerse a outra mais antiga, formada cecais a imitanza da dos *kjoekkenmoedingen* de Mugem, por dolicocefalos (o *Homo Afer*, variedá *Taganus*, de Mendes Correia) e braquicefalos (o *protobraquimorfo*, o *protoesfenoide* y-o *ortobraquimorfo* do mesmo autor), misturado con elementos de Banmes-Chandes identificados en Portugal por Mendes Correia, e con braquicefalos de tipo asturián, povo que probablemente sería o qu'aíquí puliu a pedra, ergueu os dolmens, e fundiu as espadas y-os machados de bronze, povo en fin, cuio tipo debía d'acusarse vigorosamente na gente galega da Edade do Ferro, anque as verbas de San Isidoro ó falar da coor branca dos habitantes de Galiza parece indicar certo predominio d'unha raza loira (77).

III

A ORGANIZACION POLÍTECA

Nos textos aparece Galiza dividida antre distintas tribus, cuio número non podemos saber de certo, já qu'as trinta que conta Strabon (78) antr'o Tajo y-os Artabros eran en gran parte lusitanas, y-as sesenta e duas que menciona Plinio (79) habitaban nos tres conventos de Lucus, Bracara y-Asturica, cuia jurisdición collía territorios que pertencen hoxe a Portugal, ás Asturias y-a Castela.

Mais tales tribus, calquera que fose o seu número, non constituían a derradeira agrupación políteca entón eisistente. Baixo o nome de Pre-samarcos, Arrotrebas ou Querquernos, non se desñaban núcleos polítecos homogéneos, senon conjuntos de comunidás ligadas antre sí por algún vínculo federativo, pero que debían conservar en moitos respeitos unha compreta autonomía. E iste reilo non consiguado en ningún autor contemporáneo, mais percibido já pol-a crara visión críteca do Sr. Maciñeira (80); dedúcese da gran cantidade de castros eisistentes en Galiza,

(76) Raça e Nacionalidade, Porto 1919 e Homo, Porto, 1921.

(77) Cit. na Hispania de Schulten.

(78) III, I, 5.

(79) III, 4.

(80) Castros Prehistóricos de Galicia, Revista crítica de Historia y Literatura Española e Hispano Americana, 1894 n. 7.

cuio número fai ascender o meu sabio amigo Angel del Castillo (s₁) a 5.800. Porqu'os castros, a semellanza dos *arx* itálicos, e dos *pur* dos Aryos, revelan sempre a presenza d'unha coleitividade políteca, y-alcontrándose tan vastos en Galiza, e sendo tan frecuente nos povos Celtas as supervivencias gentilicias, debemos supor que cada un d'eles servía de centro a un clan ou unha gens, qu'alí tiña, a mais d'un lugar de refuxo, a sede das suas asambleiras e dos seus mercados y-o fogar dos seus penates. Porque na época da sua entrada en Galiza, os Celtas, mais pastores qu'agricultores, non coñecían a vida cidadán. A cultura de Hallstatt non conta en ningures con verdadeiras vilas, y-os Berybraces, irmaus dos nosos Saefes, tiñan, asegún Avieno (s₂), costumes de brava rudeza pastoril. E así o castro non debeu ser n-un principio mais qu'o castelo forte ond'as gentes a il adscritas buscaban protección nos días de loita, pra voltaren unha vez pasado o perigo ás suas cabanas de ramallo e colmo, ergueitas en preña campía.

Pero n-unha data que non podemos precisar con exaititude, mais que pode ser non subira do século III denantes de Jesucristo, algús d'istes castros comenzaron a povoarensen d'edificios de pedra, e tras dos seus muros, xurdiu o núcleo urbán que se coñece co nome de *citania*. A qu'obedeceu iste troque nas condicións de vida das gentes galegas? A un mor desenrolo do sedentarismo agrícola? A un estado prolongado de guerras, provocado pol-a chegada dos Celtas do O de Portugal repuxados car'o N pol-o movemento dos povos ibéricos e tartesios, e qu'obligara ós antigos habitantes do noso chán a estabrecérense permanentemente nos seus castelos? Non se sabe. Cecaís a derradeira suposición sexa a mais probabre, s'atendemos a qu'as citanias aparecen mais vastas no S que no N da Gallecia, mais o que si sabemos certamente, é qu'esta iniciación da vida urbán non chegou a adequirir gran desenvolvemento. As citanias son mais ben aldeas fortificadas que verdadeiras vilas; os seus edificios son pequenos e probes, e por un castro que presenta as ruínas das característecas habitacións redondas, trinta non ofrecen no seu recinto ningún sinal d'habitación permanente. Y-en taes condicións nada ten d'estrano qu'iste urbanismo embrionario non afeutara ó sistema políteco das nosas tribus e qu'o réximen gentilicio seguira imperando aínda despois da conquista romana, sin se por no seu canto un réxime municipal mais ou menos perfeuto.

Acerca do goberno interior d'estas agrupacións polítecas, da natureza dos lazos qu'as avencellaban, ou das rivalidás qu'as afastaban, carece-

(s₁) Los Castros Gallegos II Edición Cruña 1908, pag., 5.

(s₂) Ora Marítima in Fontes Hispaniae Antiquae de Schulten-Bosch.

mos en ausoluto d'informaciós. Soilo Strabon (ss) nos di qu'as guerras eran tan frecuentes antr'os galegos, qu'os homes abandoaban os coidados da terra pra s'adicaren por compreto ó oficio de soldados. Mais a pesar d'iste feroz particularismo, n-unha ocasión pol-o menos parece qu'as nosas tribus esqueceron as suas xenreiras pra facer cara a un perigo común. O exército qu'opuxeron ás legiós de Decimo Junio Bruto, e no cal gabábas'iste general de ter causado 50.000 (s4) baixas n-unha soila batalla, debía ter, deixando a un lado posibres fantesías do caudillo romano, un número tan grande de soldados que fai pensar n-unha alianza de total-as comunidás galegas, semellante á qu'os Celtas de Francia formaron pra combatiren a César. Mais non podemos saber s'esta alianza, que cecais se repiteu nas guerras cántabras, foi debida a eisistir en Galiza certa concencia nacional, ou soilo ó imperio das circunstancias do momento.

Temos pol-o tanto e coma principal caraterística do sistema político dos antigos habitantes d'esta terra, a sua división n-un número considerabre de pequenas coleitividás. Pero tal sistema, era somentes propio e peculiar de Galiza ou reinaba tamén n-outras regións peninsuares? Schulten incrinase a esta derradeira suposición. Pra il, o castelo, o castro, coma unidade política, eisiste tanto na Galiza e no Portugal, coma na Meseta, e non vacila en otorgar a iste geito especial d'orgaización un orixe ibero (ss). Na nosa homilde opinión, o sabio Profesor alemán incurre eiquí n-un erro consideravele. A arqueología dos nosos castros é escrusivamente céltiga, coma céltigos son os nomes d'algúns d'eles (*Calubriga Meidunio*), que nos conservou a epigrafía. Por outra parte, e coma já dixemos, na Galiza falla toda sinal ibérica nos jacimentos, e n-estas condiciós non se pode ademitir a eisistencia d'un infruxo d'esta raza capaz de modificar un sistema político anterior. Seguramente, na época da conquista romana, habería semellanza na constitución das comunidás do C e do W da Península, mais estas semellanzas poden atribuirse millor as supervivencias celtas da Meseta, patentes tamén en certos nomes de tribus, deuses e persoas (*Arevacos, os Lugoves; Retógenes, Caro*) qu'a imposibres ingerencias ibéricas na nosa etnografía. E ainda, esta suposición arrióstrase mais ó considerar qu'os povos puramente iberos, os Oretanos, Edetanos e llergetes, tiñan a seu frente reis hereditarios, forma já avanzada da organización política, namentral-os Celtíberos descoñecían a monarquía e só en tempo de guerra nomeaban un general cuio mando finaba ó rematars'a campaña.

(s3) III, I, 5.

(s4) Orósio V, V, 12.

(s5) Hispania, pag, 25.

Mais qu'apesar d'estas supervivencias céltigas, había diferencias fundamentás no geito de se gobernaren e regiren as gentes celtibéricas e galegas, e qu'estas difrencias foron apreciadas pol-os conquistadores latinos, demostran un feito ouservado pol-o mesmo Schulten (ss). "Exceptuando en los tres conventos del Noroeste, di o Profesor d'Erlangen, fueron suprimidas por los romanos en las demás tribus, celtibéricas las antiguas unidades étnicas; por el contrario, en Galicia subsistieron las gens". Y-esto indica que namentral-os Celtas iberizados da Meseta foron considereiros capaces d'asimilaren as distintas formas do municipio romano, no noso país, a antiga orgaización tribal estaba tan fondamente enraizada, qu'os seus dominadores deixárona subsistir, e non estabreceron os seus Senados mais que nas vilas romanizadas con algunha intensidade.

Y-é curioso ouservar coma no día d'hoxe perdura ainda esta oposición na vida campesía de Castela e de Galiza. Concentrada alá en grandes aldeas, ond'o regime municipal é unha realidade, espallada eiquí en pequenos lugares juntados en municipios artificiaís, que non consiguen tomar carta de natureza nos costumes, namentras no adro da eireja parroquial, ó tanguido de campáa, os homes do agro reúnen-se nos seus concellos, animados cecais pol-o mesmo espírito particularista que juntaba ós país Celtas tras dos muros dos castros, nas suas asambleiras gentilicias.

IV

O CARAUTE

Pra Gregos e Romanos, o noso povo é un povo de soldados. O máis malo de vencer de toda a Lusitania, chámalle Strabon (sr). E Justino dí (ss): En Galiza soilo as mulleres coidan dos negocios da casa e da agricultura, por estaren os homes entregados ó oficio de soldados, verbas que mais tarde ven confirmar Silio Itálico (ss), cando escrama: "Antr'os Calecos, o home pasaría por un cobarde si sementara no sulco ou s'afundira na terra a rella d'un arado. Todo o qu'e alleo á guerra está nas maus das suas infatigabres compañeiras".

(ss) Hispania, pag. 15.

(sr) III, III, I.

(ss) XLIV, III.

(ss) Libro III.

E nos poucos instantes de paz, estas gentes barudas non esquecen as batallas. Usan, conta Strabon ⁽⁹⁰⁾, combates gimnicos, carreira, loita e simulacros en cohortes instruídas. Y-hastr'as mesmas danzas teñen antr'eles un forte carauter guerreiro. "Ó son de cantos bárbaros, tripan cos pés no chao, batendo a compás coas espadas nos escudos, di o cantor da Púnica, e tal é a diversión mais querida d'estas xentes, tal é o seu millor pracer" ⁽⁹¹⁾.

Iste espírito rexo e loitador dos galegos foi aproveitado por Cartagineses e Romanos. No exército qu'Anníbal levou a Italia, iban homes d'esta terra, que combatiron e morreron na Trebia y-en Cannas, e despois da conquista, cinco cohortes de Bracarenses e cinco de Lucenses, velaban nas fronteiras dos bárbaros pol-a seguridade y-a gloria de Roma.

Com'os demais Celtas, os da Galiza, amaron a guerra e fixeron d'ela un oficio. Loitaron antre sí, loitaron contr'os invasores do seu chán, e por loitar, formaron mais tarde nas suas fías. Combatiron pol-a independencia da sua terra coma héroes, e combatiron pol-a paga coma condotieri, y-os escritores antigos fixeron honor ás suas virtudes guerreiras, mais nada mais dixeron do seu caraute. Enganosos, ligeiros, movedizos, chámalles tamén o geógrafo d'Amasia ⁽⁹²⁾; per'istes calificativos parece referirse millor á sua maneira de pelexar qu'ás suas condicións moraes. Eran bós ou rufís? Inteligentes ou rudos? Tiñan especial disposición pr'algunha ciencia ou pr'algún arte? Fora da sua habilidade de metalúrgicos e forjadores, soilo dous nomes de galegos que destacaran pol-o seu talento na época romana nos son coñecidos; o de Lucio ⁽⁹³⁾, un poeta lírico, y-o de Materno ⁽⁹⁴⁾, un abogado.

Alento aventureiro nos homes, que fuxen da patria en procura da loita e da fortuna; mulleres que coidan da casa e da terra, un poeta e un abogado. Pouca cousa pra faguer geeralizaciós e pr'estabrecer paralelos, máis qu'así e todo fai lembral-a Galiza d'hoxe co-a sua y-alma lírica, o seu istinto jurídico, os seus campos abandonados com-entón nas maus infatigáveis das mulleres.

(90) III, II, I.

(91) Libro III.

(92) III, III, 6.

(93) Marcial, Libro X, epígr. 37.

(94) Marcial, Libro IV, epígr. 55.

A RELIGION

As nosas fontes de coñecimento en col da relixión dos antigos gallegos, redúcense a unhas cantas referencias de Strabon, Silio e Justino, e un número pouco considerabre de epígrafes latinos, nos qu'as identificacións das divinidás indígenas cos deuses do Panteon, greco-romano, son por disgracia ben escasas.

Temos así e todo, pol-a *Geographica* (95), noticia de qu'o culto de Marte estaba moi estendido na nosa terra, cousa que coma veremos despóis, está confirmada pol-a epigrafía, que nos proporciona tamén os tres Joves; *Ládico* (96), *Candamio* (97) e *Andero* (98), patrós pra Schulten (99) de terras fragosas, qu'indican qu'o pai dos deuses era interpretado eiquí com'un espírito dos outos cumes, estando ceais iste culto relacionado co da Montana sagrada, que coñecemos por unha referencia de Justino, e que amosra, asegún Leite de Vasconcellos (100), a existencia d'unha relixión do rayo, e qu'o ferro era considerado como metal impuro e non doado pra cerimoniais do culto. Certos pasaxes de Floro, Artemidoro e Posidonio, y os reieives de moitas pedras dos castros e citanias y-ainda de lápidas funerarias da época romana, demostran qu'houbou eiquí cultos astrolátricos qu'o ilustre autor das *Religiones da Lusitania* (101) supón en parte relacionados co destino post-morten das almas. Os anatemas de San Martín de Braga acusan a presenza de unha forte perduración animística, e finalmente coñecemos pol-as lápidas nomes de deuses coma *Banduaetobrigus* (102), *Crougintoudadigoe* (103), *Cauleci* (104), *Netaciveulebrica* (105) (d'unha lápida ceais corrupta de Padrón), *Rauveanabaraecus* (106) ou *Rauveana Baraecus*, *Virroreviiaecus* (107), *Caepol...* (108), *Aegimuniaegus* (109), *Edovius* (110), *Poema-*

(95) III, III, 7.

(96) C. I. L. 2525.

(97) C. I. L. 2695.

(98) C. I. L. 2598.

(99) Hispania, pag., 99.

(100) Religiones da Lusitania.

(101) T., III, pags., 424 a 440.

(102) C. I. L. 2515.

(103) C. I. L. 2565.

(104) C. I. L. 2551.

(105) C. I. L. 2539.

(106) C. I. L. 685.

(107) C. I. L. 2575.

(108) Vex., Leite de Vasconcellos, Religiones da Lusitania t., II.

(109) C. I. L. 2523.

(110) C. I. L. 2543.

na (111), *Regom* (112), *Verora* (113), y-*Endo* (14), que ceais sexa sinxelamente un *genio castrum* mal leído cuia epigrafía localízase escrusivamente no Oucidente da Panínsua, pero que non son pra nós mais que nomes, já qu' o seu valor mítico y-a súa filiación lingüística, a pesar dos esforzos d' homes tan ilustres coma Hubner, Holder, o Fita, e Leite de Vasconcellos, non está en gran parte determinada con exatitute, podéndose dicir somentes qu' estes deuses que ceais baixo distintas denominacións, acochan en sí unha mesma sinificanza, teñen un forte caracte tópicu ou gentilicio, espíritos de lugare determinados, proteutores d'un clan ou d'unha tribu, cousa que vai ben co-a división políteca en infinitas comunidás, que sinalamos n-un dos capítulos precedentes.

Crar'está que con información tan incertas, non é posívele enxergar nada concreto en col da ideoloxía relixiosa imperante na nosa Edade do Ferro, nin do valor cosmogónico que se lle atribuíra, nin das ideas moraes d'elas derivadas, podendo tan soilo do conxunto d'elementos de diversa orixe que deberon contribuir á súa formación, separar aqueles que por presentar identidás indubidáveles cos cultos practicados pol-os Celtas do resto d'Europa, veñan engadir novos datos acerca da nosa etnografía protohistórica.

Sabemos por Callimaco (115), Sílio (116) y-Ammiano (117), que na época das invasións, os Celtas rendían especial veneración a un espírito da guerra, qu' os escritores citados identifican con Marte. No tempo da conquista romana, os povos da Galia, adoraban en troques preferentemente a divindade que César (118) compara a Mercurio. Cicerón (119) y Ate-neo (120) fálannos do bárbaro costume galo de sacrificaren a sanguíentos deuses, os ladrós y-os cativos. César (121) refire com'os druidas sacaban presaxos da maneira de caíren estas vítimas humáns, e derradeiramente, o boconcio Trogo Pompeyo (122) gaba ós seus peisanos com'os mais hábiles antr'os bárbaros nas artes adiviñatorias. Pois ben, todas estas particularidades dos cultos galos aparecen fortemente acusadas en Galiza.

De Mercurio fala unha lápida de Caldas de Reis (123) e tamén coma supervivencia romana d'iste culto, debemos consideral-os dous Hermos

(11¹) C. I. L. 2573.

(112) C. I. L. 2574.

(113) C. I. L. 2576.

(114) Vex., Murguía, Historia de Galicia, II edición, t. I.

(115) VI, 173.

(116) Libro IV.

(117) XXVII, 44.

(118) De Bello Gallico.

(119) A Fonteio.

(120) IV, 51.

(121) De Bello Gallico.

(122) XXIV, 4.

(123) C. I. L. 2544.

de bronze atopados, un en Casal-Comba (124) perto da raya da antiga Galecia, y-outra nas terras ourensans do Limia (125). A relixi3n de Marte aparece nas adicaci3s a *Coso Marte* (126) de Brandomil a *Casoso deo Marte* (127) de Braga, a *Marte Cariocieco* (128) de Tuy, e sinxelamente a Marte (129) sen identificaci3n con ningunha divinidad indigena, na Cruña. E qu'iste deus favorito dos Celtas na 3poca das suas conquistas era adourado preferentemente pol-os galegos, manif3stao craramente Strabon (130) cando conta qu'os Lusitanos que vivian nas montanas immobilaban a Marte os prisioneiros y-ofercianll'as suas maus cortadas, e que lle facian tam3n sacrificos de cabras e cabalos, aseg3n o rito grego das hecatombes, engadendo despois qu'erán aquelas gentes peritas en averiguaci3s e que predecian o porvir aseg3n a maneira de cairen as v3timas hum3ns 3 seren feridas de morte, e qu'adeviñaban tam3n apalpando e pol-o eisame das entranas dos sacrificados. Esta pericia augural y-auspicial, 3chase confirmada no pasaxe en que Silio It3lico (131) califica 3 moxedade galega d'h3bil en descubrir o porvir "nas frebas das v3timas, no voar dos paxaros e no lume do ceo". Temos pol-o tanto que n-istes tres puntos princip3s: culto preferente 3 esprito da guerra (Marte), sacrificio de v3timas hum3ns, e geitos adeviñatorios, coinciden en ausoluto as relixi3s da Galia e de Galiza, pero amais d'elo, aínda podemos sinalar outra semellanza: a veneraci3n 3s augas correntes, r3os e fontes, qu'aseg3n Dechelette (132), determiñou o emprazamento dos habitante d'algunhas tribus da Champaña e que tan estendida estivo en toda a Galia, alc3ntrase asimesmo representada en Galiza pol-as l3pidas a *Naviaefellesurraeco* (133) esprito pr'3 P. Fita (134) d'unha fonte termal e pra Schulten (135) d'un r3o (*Navia*), que en sanscrito sinifica "auga que corre", e iste nome l3vano alg3s r3os; pol-as adicaci3s 3s Ninfas, feitas por personas de nome indigena, qu'apareceron perto das Burgas d'Ourense (136), en Baños de Bande (137), en Alonges (138) y-en Baños de Mol-

(124) Portugalia, t., II.

(125) h3chase no Museu d'Ourense.

(126) C. I. L. 5071.

(127) C. I. L. 2418.

(128) C. I. L. 5612.

(129) C. I. L. 2559.

(130) III, III, 7.

(131) Libro III.

(132) *Manuel*, t., II.

(133) C. I. L. 2324 e 2622.

(134) Vex, Arturo V3zquez N3ñez, Epigrafía Latina de la Provincia de Orense, B. de la C. de Monumentos, t., I.

(135) Hispania, pag. 99.

(136) C. I. L. 2527.

(137) C. I. L. 2530.

(138) C. I. L. 5625.

gas (139), e no N de Portugal, antr'outros. pol-os tan nomeados epígrafes de *Tongoenabiagus* (140) en Braga, y-a *Barmanico* (141) nas Caldas de Vicela. Eისტíu tamén un culto céltigo dos bosques, patente no nome da mansión de *Nemetebra*, e dos Castros *Nemenzo e Nemeño*, sendo esta etimología perfectamente crara, já que *nemad* significa bosque sagrado en céltigo.

Mais non é esto soilo: antr'os deuses cuio valor representativo desconecemos, pero qu'aparecen na epigrafía galo-romana, atópans'algús d'eles nas lápidas galegas. Taes son as *Matris* (142), mencionadas n-unha iscripción da Cruña; y-os *Lugoves*, que baixo a forma *Lucubi* (143) alcóntranse n-outra de Lugo, sendo moi posivele qu'o nome d'istes deuses, que fan o singular *luc* ou *lug* teñan relación co-a actual denominación d'aquela cibdade, com'a teñen co nome de *Lugdunum*, a actual vila de Lyon, en Francia, asegún a opinión de Dottin (144).

En col dos ritos funerarios, das cerimonia necrolátricas e da relixión familiar dos espíritos dos antepasados, que deberon ter en Galiza importancia inviduable, carecemos case en ausoluto d'informacións. Os textos, salvo a descripción dos funeraes de Viriato, que nos deixou Appiano e que dada a incerteza que reina respeito ó lugar onde se celebraron, non pod'aproveitarse a noso caso, nada din sobr'iste particular, y-en canto á arqueología, já dixemos qu'a nosa terra é escasísima en enterramentos da Edade do Ferro. Murguía lembra así e todo na sua *Historia* (145), un torques e uns frenos de cabalo, alcontrados dí n-unhas mámoas. De ser certas estas noticias, teríamos un dato relativo á persistenza en Galiza do túmulo hallstattiano, que d'eisistir, debeu evolucionar mais tarde á tumba plana con estelas ó geito das que s'erguían nas necrópolis castelás, anqu'habendo antr'elas a diferenca d'apareceren as galegas decoradas ás veces, co-a svástika, co-a roda ou con figuras estelares, y-estar faltas de todo adorno as de Castela. Hai pouco comunicoume o meu amigo Arturo Noguero, o achádego no Castro de Morgade d'unha sepultura coberta por unha pedra que tiña esculpido un signo cruciforme, igual a outros das citanias portuguesas do Miño, e que non abrigaba mais mobiliario qu'a furna cineraria, que rompeo o

(139) Arturo Vázquez Núñez. Loc. cit. Lápida inédita n. 20.

(140) Vex. Leite de Vasconcellos, Religioes da Lusitania t., III.

(141) C. I. L. 2402.

(142) C. I. L. 2776 Ist'adicação as Eais galegas apareceu asegún Hubner na Cruña do Conde, en Castela.

(143) Amor Meilan, Hist. de la Provincia de Lugo, t., I. Martínez Salazar, Los Lucoves, Dioses gallegos y celtibéricos B. de la Academ. de la Historia, t., pag., 349.

(144) Manuel. Os lares das vias, d'abondo nas Galias asegún Dottin, háchanse tamén a fartura no territorio d'antiga Gallaecia. Ven entr'outros C. I. L. 2518.

(145) II edición t., I.

labrego que fixo a descuberta. Teñen tamén, asegún Leite de Vasconcellos (146), caraute funerario, as célebres estatuas dos guerreiros lusitanos, unha das cuaes, aparecida na provincia d'Ourense, conservaba aínda a inscrición: *Adrono Veroti*, qu'ò parecer, e o nome do morto representado en efixe, acompañado do seu pai: *Adrono Veroti filius* (147). Do mesmo caraute funerario gozan pr'o autor das *Religiões da Lusitania*, as esculturas de pedra que figurando porcos, andan tan vastas na arqueología do N de Portugal, e tamén en Castela, y-aínda na Vasconia, e sobre cuio orixe e destino tanto se ten discutido, e que de ter valor necrolátrico, cecais estean relacionadas cos porcos bravos cuios restos aparecen acompañando ós dos jefes galos da Marne (148).

Pero a mais d'istes cultos dos mortos, a mais da creencia nas divindás guerreiras proteutoras das tribus, e dos deuses das fontes, dos ríos, dos bosques e das montañas, o mundo religioso dos galegos protohistóricos, debía estar povoado por infinito número d'espiritos inferiores, qu'asegún a súa condición boa ou ruín, precisábase agarimar ou afastar. As doenzas das persoas e dos gandos, a perda d'unha colleita, y-astra, cousas miudas, o lume do fogar que non s'alcende, o fío de lá ou de liño que se creba no tear ou na roca, eran atribuídos seguramente ó influxo gafante d'aqueles espiritos inimigos do home, que pra protexerse, contra d'eles, valíase de signos profiláuticos, coma eran os triskeles y-os tetraskeles, as svástikas y as figuras cruciformes escultrados en cen pedras dos castros, coma profiláuticos eran así mesmo, os pentáculos y-os riscos de Salomón que se ven grabados en fusaiolas, vasixas, e pesos de tear recollidos en Santa Olaya (149), e sentido amulético, acochado na súa forma, na súa materia, na súa coor, ou no seu dibuxo, debían ter todas ou pol-o menos parte das doas de vidro ou de barro que s'atopan por certo ben d'abondo na cibdade de San Ciprián das Lás, e tal suposición na creenza nos espiritos inferiores, n-esta pequena relijião dos elementales, robustécese mais ó ver com'acochadiña na súa miudeza, sigue vivindo no folk-lore da nosa terra, namental-os deuses guerreiros, os dos ríos y-os dos montes, tan temidos qu'ocasionaban verdadeiros tabús

(146) *Religiões da Lusitania*, t., III.

(147) C. I. L. 2519.

(148) Ista representación de porcos debían ter a mais d'un valor necrolátrico (esculturas con inscrición latina e aínda lápidas adornadas con porcos en releve. Vex. P. Francisco Manoel Alves. O Castro de Sacoias, O Archeologo Portugués, vol., XXIII, pag., 317) un valor amulético, já que patronaban cohortes de soldados galegos, e levábanse encolgadas o pescozo (Vex Gómez Moreno. La Legión VII Gemina ilustrada, B. de la Academia de la Historia, t., LIV, e así mesmo P. Fita, Epigrafía Iberica y Griega de Cardenaosa, Avila, Loc. cit., t., LVI, 291).

(149) Santos Rocha, Santa Olaya, Portugalia, t., II, estmps. XXVI, XXVII e XXIX.

com'o do Limia y-o de Monte Sagrado, fuxiron pra non voltaren, non deixando de sí mais lembranza qu'a morta e reseca qu'atopamos nas follas d'un texto ou nas letras d'unha lápida.

VI

A VIDA ECONÓMICA

A Galiza da Edade do Ferro foi, asegún se tira dos autores gregos e latinos, un país de metás, de bosques e de gando, y-á veira d'estas principas fontes de riqueza, iniciábas'unha agricultura adicada de preferencia á procura dos graos e do liño.

Os xacementos metalíferos do chán galego son gabados acesamente por case todol-os autores que d'iles s'ocuparon. Asegún Posidonio (150), había no país dos Ártabros, grande fartura d'ouro, estano, prata e promo. Strabon (151) fala do estano e do promo das Cassitérides. Alusións ás minas galegas alcóntrans'en Marcial (152), Plinio (153), Silio (154), Claudiano (155) e Solino (156).

"País feliz, que ten d'abondo froitos e gados", chama Strabon (157) á nosa terra. Lembranzas da fartura de caza nos seus montes e de pesca no seu mar, alcóntranse en Marcial (158), Plinio (159), Gracio (160), e Justino (161) din qu'os cabalos galegos eran fortes, de paso suave e bós trepadores. Qu'as nosas terras no tempo da conquista romana, estaban cobertas de bosque, sabémolo por Orosio (162), e que n-istes bosques debía haber moitos carballos e teixos, tírase d'un pasaxe da *Geographica* (163) e d'unha alusión de Floro (164). Os muiños de mau cuio achádego é case constante en castros e citanias, amostan qu'os graos eran eiquí cultivados,

(150) In Strabon III, III, 2.

(151) III, V, 2.

(152) Libro X, epígrm. 16.

(153) XXXIII, 21.

(154) Libro I.

(155) Gabanza a Serena.

(156) XXIII, 10.

(157) III, III, 5.

(158) Libro X, epígrm. 37.

(159) VIII, 67.

(160) 514. Cit. por Schulten in Hispania, pág., 64.

(161) XLIV, III.

(162) VI, 21.

(163) III, III, 7.

(164) IV-12.

y-o párrafo de Plinio adicado ó liño de Zoela (165), denuncia a procura d'esta pranta textil.

O aproveitamento de taes riquezas estaba com'é natural, en relación co-as sinxelas necesidás dos povos d'aquil entón. Os minerás da terra dos Ártabros (y-é de supor qu'esta referencia alude principalmente ó ouro) eran asegún Posidonio (166), recollidos pol-as mulleres ó seren arrastrados pol-as correntes dos ríos, e lavados despois en gueipos de vimio. A esprotación do ferro, do cobre e do estano debía reducirse a apañal-os minerás que se presentaban a flor de terra, coma dí Plinio (167), ou a cavar nos filós superficiás, com'asegura Posidonio, mais sin chegar cecais a prauticar verdadeiras minas. A procura dos graos non era tan intensa que permitira escribir o pan feito de fariña de landras de que fala Strabon (168), y-o fiado e tecido do liño e da lá, serían sin dúbida industria caseira e familiar, coma foron hastra fai pouco nas nosas aldeas.

Mais qu'a pesar da sinxeleza dos seus procedementos, tiñan os galegos certa habilidade industrial, dicenol-o feito de que moitos productos saídos das suas maus tiveran en Roma boa acollida. O liño de Zoela, emprincipiaba a usarse no tempo de Plinio sobre todo pra traxes de caza, sin dúbida pol-o resistente e forte do seu fio e da sua erdume; as capas de lá de Galiza son mencionadas por Marcial (169); Trogo Pompeyo (170) gaba as espadas feitas co noso ferro, y-o Bilbilitano (171) canta mais d'unha vez no seus epigramas as copas douradas de Galiza, co que ven confirmar a habilidade técnica que Silio (172) atribuíe ós cinceladores das armas d'Arnibal, referencia qu'unque non teña o valor rigoroso que lle deron algús historiadores regionás, demostra pol-o menos a sona que nas artes ourivesarias tiñan os galegos, debendo lembrarnos tamén a iste respeito, coma fai Hubner, de que Mesdamus (173), o artista que firma as faleras de Lauersfortium, leva un nome que figura ben veces na epigrafía latina das duas ribeiras do Miño.

Mais já denantes da conquista romana, denantes de qu'a nosa terra entrara no comercio do Imperio e se vira cruzada de camiños e penetrada pol-a civilización do Lacio, facíase n-ela un comercio cuia intensidade variaría seguramente, asegún as difrentes vicisitudes por qu'atra-

(165) XIX, II.

(166) In Strabon III, III, I.

(167) XXIV, 47.

(168) III, III, 7.

(169) Cit. por Murguía, Hist. de Galicia, t., 1, I edición.

(170) XLIV, III.

(171) Libro IV, epígr. 39. Libro XIV, 95.

(172) Libro II.

(173) C. I. L. 2520.

vesaron os povos con quen tal comercio se realizaba. A iste trato refírese seguramente Avieno (174) ó falar das expedicións tartesias ás illas Oestrímnicas, e mais a miúdo Strabon (175), que cecais toma de Pytheas algús dos seus datos, ó tratar das Cassitérides. Recollían n-elas os estrangeiros, en primeiro lugar, o estano y-o promo, e tamén pelicas e vasijas de barro, e deixando no seu canto, oujetos de bronce, sal e viño. Hai que confesar así e todo, que tal comercio, pol-o que fai relación ós oujetos de bronce, non deixou sinal nas nosas estacións protohistóricas, onde todo o qu'aparece feito co-aquela aleación ten un caraute ben indígena; pero podemos atribuírlle en troques, algús testos d'anforas e de cerámicas á roda qu'apareceron nas nosas citanias e nas portuguesas do Miño (176).

E pra rematar, farei notar qu'o caraute industrial y-hastra artístico mais marcado dos galegos da Edade do Ferro, a súa habilidade nas obras metalúrgicas coincide co que Dechelette ouserva respecto dos Galos. Despois de lembrar iste autor a tradición conservada por Plinio relativa o establecemento en Roma, denantes da guerra de Breno, do ferreiro Helvecio Helicón, o que demostra o apreciados qu'erán dende tempos ben antigos n-aquela cibdade, os traballos dos metalúrgicos transalpinos, di: "Les anciens e notemment Cesar, ont été frappés de l'habilité des forgerons gaulois". E mais adiante, engade: "Au dire de Varron, la cotte de mailles etait une invention d'origin celtique; or, la fabrication de cette armure exige une granue habilité technique, et quand bien meme l'information de l'auteur latin serait inexacte, lé seul fait qu'il l'ait accepté demontre que l'adresse des forgerons gaulois, etait alors tenue en haute estime" (177).

VII

OS USOS Y-OS COSTUMES

Ó ocuparse o geografo d'Amasia (178) dos usos e costumes dos antigos galegos, establece diferencias antr'os que vivían nas ribeiras do Douro, os qu'habitaban as montañas, y-os moradores das illas Cassitérides.

(174) Ora Marítima.

(175) III, V, 2.

(176) Vex. Santos Rocha. Ob. cit. e Alves Pereira, Cinegética e Arqueológica O Archeólogo Portugués, vol., XX, pág., 224.

(177) *Manuel*, t. II, págs. 550-551.

(178) III, III, 7 e III, V, 2.

Di dos pirmeiros: "Os que viven perto da corrente do Douro, teñen costumes lacónicas; úntanse dúas veces o corpo, usan vasos cocidos con pedras quentes e lávanse co-a y-auga fría; frugalmente comen d'un soilo alimento" e despóis engade pol-o que respeita ós montaneses: "Beben auga, déitanse no chao, fan cair longamente o cabelo das mulleres, facendo ademais qu'a faciana lles sexa velada pol-a mitra. Comen sobre todo castrós... Aliméntanse dúas partes do ano, coas landras dos carballos secas y-esmagadas, logo, moéndoas, fan pan d'esta fariña, y-así gárdana pr'o resto do ano. Usan tamén cervexa; teñen pouco viño y-o que reciben gástano logo cos amigos en ledos banquetes. A manteiga fai antr'iles o uso do aceite. Comen sentados en roda, e teñen á veira das paredes asentos pr'iste uso. Ó comeren dan os pirmeiros lugares á idade y-á dinidade; á hora de beberen, levan bailarís que danzan con múseca de flautas e trompetas, choutando, axoenllándose, e incrinand'o corpo reutamente... Usan vasixas de madeira com'os Celtas... Os que viven no interior das terras, usan de cambios en vez de diñeiro, ou dan anacos de folla de prata. Ós condanados a morte bótanos atados dend'ir-tos penedos; os fratricidas, sacados fora dos límites, son mortos a cantazos. Fan os casamentos á moda grega. Espoñen os enfermos nos camiños, seguindo o vello costume dos Egipcios, pra qu'os aconsellen os que teñen experiencia do seu mal. Hastra Bruto, usaban embarcaciós de coiro, por mor das lagúas e inundaciós, agora certamente úsase pouco d'istes barcos. O seu sal é roxo, per'o moelo faise branco".

Respeuto dos moradores das Cassitérides, dí, a mais de faguer constar qu'o seu caraute era increñado á paz, que vivían do gando, e qu'a mor parte d'iles non tiñan casa e que s'acollían en calquer abrigo.

Estas informaciós da *Geographica*, tan intresantes pol-a cantidade de datos que proporcionan e que son ademais as únekas que temos acerca dos costumes das nosas tribus prerromanas, teñen en troques na sua contra a chata da sua vaguedade. Soilo no referente ós habitantes das ribeiras do Douro, localiza Strabon con exactitude. A maneira de vivir dos montaneses non a refire somentes a Galiza senon tamén "a aquiles que confinan co lado septentrional da Hispania: os Calaicos, os Astures, os Cántabros, hastr'os Vascós e Pirene, pois todos viven d'un mesmo geito".

Tal unanimidade nos costumes en gentes que apareceron já coma distintas ós ollos dos Romanos e nas que os arqueólogos y-os filólogos modernos ven coma difrentes (os Astures son pra Schulten ligures, os Cántabros, iberos pra Bosch, y-os Vascos pr'iste mesmo autor, o derra-

deiro resto da raza qu'il chama pirenaica) (179) non se concibe facilmente, podendo presumirse ou que Strabon atribúe ó conxunto de taes povos os costumes d'un soilo, ou qu'avencellou n-un feixe o que respeito de todos iles sabía; anque pol-o xeito d'estar posto iste relato, incluso na descripción da Lusitania, y-a continuación das referencias relativas ós habitantes das ribeiras do Douro, pol-o feito de nomear ós Calaicos de- nantes dos Astures, Cántabros e Vascós, por mencionar cando fala dos ribeiras d'aquil río, y-ocuparse despois dos montaneses, os sacrificios de vítimas humanas, e pol-o dato relativo ás barcas de coiro, qu'atopamos tamén en Avieno (180), podemos enxergar con trazas de certeza qu'a mor parte das referencias strabonianas fan relación á nosa terra.

Pol-o que toca ás gentes que vivían nas Cassitérides, non pode menos de chocar o contraste qu'ofrece o seu carate pacífico co alento guerreiro y-o espírito loitador que latexaba no resto de Galiza, mais sen que poidamos dar a iste, ó parecer contrasentido, ningunha explicación satisfactoria. Poderíase cecais sospeitar que Strabon confundiu as nosas terras estanníferas co-as da Armórica ou da Britania, pero tal suposición desfai ó ver qu'a descripción das Cassitérides inclúyese no libro III da *Geographica*, e que n-outro lugar do mesmo libro (181), dícese: "Nasce (o estano) nos bárbaros qu'habitan na cima da Lusitania, e nas illas Cassitérides; tamén o levan de Britania a Marsella, o que separa de maneira indubidávele os nosos xacementos dos armoricanos e bretós que alimentaban o mercado marsellés, sendo iste pasaxe tan termiñante qu'o mesmo Dorottin (182) decrara qu'as illas Cassitérides n-il mencionadas estaban na Galiza.

Respeito ós costumes dos ribeiras do Douro e dos montaneses, pouco podemos engadir ó dito por Strabon. O matrimonio estilo grego, de que tanto partido teñen tirado os nosos helenómanos, pode referirse, ben a certas semellanzas no ceremonial dos casamentos, cousa probabre, pois já Scymno (183) di qu'os costumes dos Celtas eran imitantes ós dos Gregos, ben a eisistir en Galiza a monogamia, coma cre Schulten (184). A maneira de comer sentados en roda, a substitución do aceite pol-a manteiga, o uso da cervexa (a *celia* ou *ceria*) (185) celtibérica de Plinio y-hastra a intemperancia no beber o viño, son cousas que alcontramos repe-

(179) Vex. Bosch, Ensayo, pág. 109 e segs.

(180) Ora Marítima.

(181) III, II, I.

(182) *Manuel*, pág., 170.

(183) *Fragmenta*, ver., 183.

(184) *Hispania* pág., 98.

(185) XVIII, 12 e XXII, 82.

tidas veces en Posidonio (186) e Scymno (187) ô falar dos Galos, habendo outras en troques, com'o uso da mitra que teñen que se atribuir ou a supervivencias dos povos celtas, ou á influencia dos Iberos, cuias mulleres aparecen en varias esculturas, provistas d'aquil tocado (188).

VIII

A A R Q U I T E I T U R A

Restos da arquitectura protohistórica galega son os Castros, as citanias y-o pouco que queda das construcións que tras dos seus muros abrigaban.

O Castro, lugar forte, verdadeiro castelo d'un clan ou d'unha tribu, construíase case sempre no cume d'un outeiro ou d'un monte, anqu'algús, com'o de Lubre, citado por Angel del Castillo (189), aparezan emprazados en lugares chairos. A forma é constantemente circular ou oval, y-as obras defensivas estaban constituídas, por sinxelos terraplés, que deberon estar rematados por parapetos de terra ou por unha ou varias murallas concéntricas, precedidas en ocasións de foso. Construíans'estas murallas con terra e mais generalmente con cachote pequeno, posto en seco, e por excepción con pedras grandes sen iabrar, formand'un paramento ciclópeo. Unhas veces, estas obras cinguen sinxelamente a área defendida, con frecuencia aplanada, e partindo a muralla do mesmo plano horizontal, mais n-outros casos practicábas'un corte vertical ou en talude, que chega a ter hastra vinte metros, na ladeira do monte, corte qu'era revestido por un muro que contiña as terras e sobresaíndo na cima, servía de parapeto. Semellante geito construtivo, apreciouno Don A. del Llano (190) no castro asturián de Carabia d'idéntico estilo e da mesma época qu'os nosos, y-alcontrouno tamén o señor Gómez Moreno (191) en castros portugueses e da raya zamorana do Douro.

Dond'eisisten varias murallas ou terraplés case nunca cinguen todas a área fortificada, limitándos'a mais exterior a proteger unha parte d'ela,

(186) In ateneo, IV, 32 e 36.

(187) Fragmenta, vers. 186.

(188) Especialmente nas figuras cerámicas do poboado das Serretas (Alcoy).

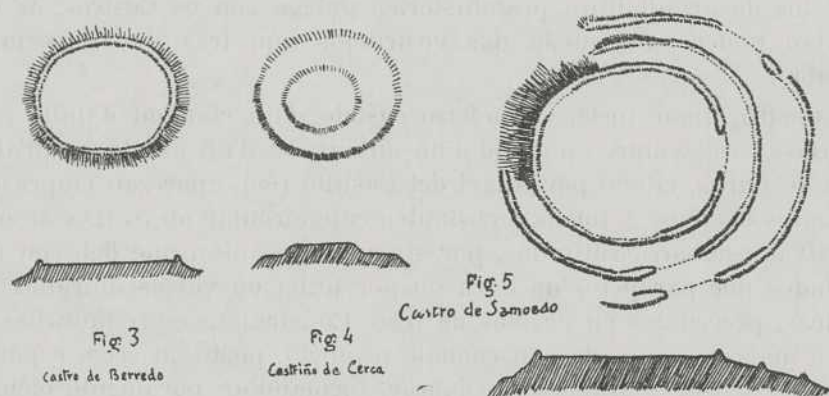
(189) Op. cit. pág. 5.

(190) El Libro de Carabia, Oviedo 1919, pág. 37. Murallas semellantes foron alcontradas tamén por Mancifeira en castros ortigueiraos, vex. Castros prehistóricos de Galicia, loc. cit. ns., 8, 9, 11 e 12.

(191) Sobre Arqueología primitiva de la región del Duero, B. de la Academia de la Historia. t., XLV, pág. 147.

formand'o que se chama un *ante-castro*. O seu grandor varia moito: o maor dos mencionados por Castillo, mide 350 metros no diámetro máisimo, e 42 o mais pequeno na mesma dimensión (192).

O caraute mais sainte d'istes recintos murados, y-o que millor pode distinguilos, é o número das defensas e dos espazos por elas limitados, y-así poderemos clasificalos sen establecer co-elo nada definitivo, en Castros de recinto úneco (fig. 3.ª), de dobre recinto (fig. 4.ª), de triple recinto (fig. 5.ª) e de cuádruple recinto de cuiu tipo non damos planta y-alzado, por desconocel-o Castro de Viladonga (193), qu'ofrece esta particularidade das catro coroas, e non ter visitado ningún outro de tal xeito.

Dentro da área dos Castros, non aparecen nunca restos abundantes d'habitaciós permanentes. Como já se dixo, na época en que se ergueron, vivían sen dúbida os povos espallados en pequenas aldeias abertas, os *vicus* ou *pagus* dos latinos, formados por cabanas de ramallo e colmo de feitura fáctile e ligeira. É seguro que cand'a necesidade obrigara á gente d'unha tribu a longa permanencia no seu castelo, ergueríanse dentro d'íl chouzas d'esta clas, e coma restos d'elas temos que considerar as áreas de barro aprisoado qu'o señor del Llano (194) ousetoóu en Carabia, e cecais tamén as capas d'arcilla qu'asegún Amor Meilán apareceron n-un Castro dos arredores de Lugo (195).

Esta carencia de restos d'habitaciós e tamén o seu grandor, é o que distingue os Castros das Citanias. Pol-o demais, a disposición das defensas, o seu número, y-a forma circular ou oval, son idénticos nos ús

(192) Op. cit. págs. 8 e 9.

(193) A. del Castillo, Op. cit. pág. 7.

(194) Op. cit.

(195) Op. cit.

e nas outras. A Citania (196) é a filla do Castro, mais medrada, mais ampria, d'arquitectura ceais mais coidada, pero nada da mesma cultura, saída da mesma idea generatriz. As murallas das Citanias son tres (Monterredondo, Falperra, Briteiros), con foso diante (Santa Lucía) ou sin él (San Ciprián das Lás), ou presentan unha soila obra defensiva (Monte das Caldas, ceais da Santa Tecla). Estas murallas qu'están feitas de cachote pequeno e posto en seco, y-en ocasiós, coma n-un lenzo de Briteiros, de paramento ciclópeo, preséntanse mais ou menos arredadas unhas das outras, chegando a estar tan juntas as duas mais exteriores en San Ciprián das Lás, que soilo as separa un espazo de 20 metros. Parece ser qu'as Citanias carecían de verdadeiras portas. En geeral, o muro interrúmpese volvéndose car'adentro, formand'unha especie de corredor con baluartes laterás que se fortificaría seguramente en caso d'ataque, tapand'as entradas con portas ligeiras ou muros provisionás. O já citado Sr. Gómez Moreno (197) ouservou esta clás d'entradas nas citanias do Douro, e tamén parece ser d'iste geito unha de Santa Tecla cuia fotografía teño á vista, e que present'a particularidade d'estar provista d'unh'escaleira. Na cibdade de San Ciprián das Lás, hai tamén unha entrada semellante qu'afeuta ós dous muros mais exteriores.

As casas das citanias aparecen já postas sin orde (parte do poniente de Ciprián das Lás), já formando ruas estreitas y-enlousadas (Briteiros, Santa Lucía). Algunhas veces, estas casas fallan na parte superior da citania, que s'alcontra ispida d'edificaciós, e provista d'un muro (Santa Lucía).

Semellantes habitaciós podense clasificar pol-a sua planta, nos tipos seguintes: circulares ou ovalada (fig. 6.ª), circulares ou ovaladas c'unha prolongación que lles da o geito d'unha castañola (fig. 7.ª), circulares metidas n-un cadrado (fig. 8.ª), cadradas ou reutangulares c-as esquiñas arredondeadas (fig. 9.ª), cadradas ou reutangulares co-as esquiñas angulosas (fig. 10.ª), varias habitaciós cinguidas por un valado, formando o que Leite de Vasconcellos chama un barrio (fig. 11).

(196) A mór parte das nosas referencias en col das citanias, foron tiradas para Briteiros e Sabroso de Martins Sarmiento, A Renascença, anos 1878 e 1879 e de Materiaes para a Arqueologia do Concelho de Guimaraes, Revista de Guimaraes, vols., XIII a XXVI. Pra Santa Luzia, de Leite de Vasconcellos, Cidade velha de Santa Luzia, O Archeólogo Português, vol., VIII, pág., 15 e segs. Pra Falperra, Monte Redondo, Monte das Caldas e demais citanias da região de Braga, de Albano Bellino, Cidades mortas, O Archeólogo Português, vol., XIV págs., I e segs. Pra Santa Tecla, de Ignacio Calvo, Monte de Santa Tecla, Madrid, 1920 e pol-o que respeuta a San Ciprián das Lás, parte do que digamos está inédito e parte publicado no boletín NÓS, ns. XI a XIII. Facemos ista advertencia co oujeto de non repetir constantemente as mesmas citas, bastando d'iste xeito mencionar o nome da estación pra qu'o leitor, poda buscar si quere, o lugar d'onde tiramos a referencia.

(197) Ob. cit.

O paramento dos muros das construcións de todos estes tipos, é de cachote pequeno en seco labrado pol-a parte d'afora, feito xeeralmente en fiadas horizontais (fig. 12), ou angulares (fig. 13), coma se vé en Santa Lucía e Monterredondo. As pedras das esquiñas angulares, están labradas y-escadradas coidadosamente. No Santa Tecla, hai unha edificación única feita de grandes laxes.

Fig. 6.

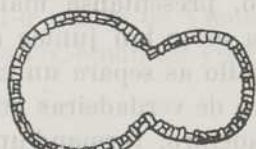

Fig. 7.

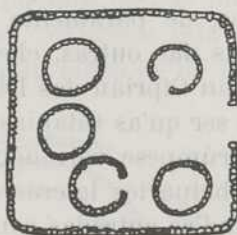

Fig. 11.

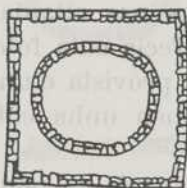

Fig. 8.

Fig. 9.

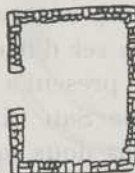

Fig. 10.

Atópanse moitas veces, saíndo dos muros das casas, pedras acodadas (fig. 14) ou furadas (fig. 15), que debían servir pra prendel-o gando ou pr'encolgal-as redes asegún cree falando das do Tecla, Don Ignacio Calvo.

O grandor das habitacións nunca é moito, 3 a 7 metros de diámetro nas circulares, e de lado maior nas reutangulares. Soilo por excepción s'atopan edificios meirandes, com'un de San Ciprián das Lás que chega ós 12 metros.

Opinan algús arqueólogos qu'as casas das citanias soilo tiñan de pedra a parte inferior, a maneira de zócalo, send'o resto de palla-barro, pero tal caraute non era costante; pol-o contrario, a grande cantidade de cachote procedente de muros esborrallados, qu'a pesar das continuadas depredacións alcóntrase aínda nos xacementos d'esta clás, fai supor qu'a maior parte dos edificios eran totalmente de pedra.

A falla de tégalas e ímbrices, amostra qu'os tellados eran de colmo, ó que s'engadía en ocasións, unha capa de barro (algús anacos d'il, co-as improntas de ramas miudas, atopáronse en Santa Olaya, no grupo Sul dos Castros) (198). Estes tellados sostiñanse por pés dereitos man-

(198) Santos Rocha, Op. cit.

gados n-unhas pedras provistas pro caso d'unha fura, que se colocaban no centro das casas. Cand'esta pedra non eisiste, cousa corrente nas edificacións non circulares, a coberta estaría sostida por unh'armadura apoiada nos muros.

As portas eran de dous geitos: feitas rent'ó chao e pechadas con madeiras partidas en dúas follas, que giraban com'os nosos cancelos, en col de dous espigos de madeira ou ferro, metidos en couzós praiticados nas lumeiras e soleiras. Soleiras d'iste geito que conservan aínda os seus couzós laterás y-a fura central pra un pecho, apareceron no Tecla y-en San Ciprián das Lás (fig. 16). Outras veces, as portas abríanse a algunha outura do chán, subíndos'a elas sin dúbida por unha escaleira. Entradas d'iste derradeiro tipo debían telas as casas cuias ruiñas non ofrecen solucións de continuidade e que son moitas nas citanias.

Diante das entradas, erguíase ás veces un pendello sostido por seis postes (Briteiros) y-estrado de lousas (Santa Tecla, Santa Lucía).

O piso das casas era o natural ou un eirado d'arcilla apisoada. O fogar púñase n-un extremo, na prolongación, nas habitacións en forma de castañola, ou no centro. Taes fogares están sinxelamente no chao ou n-unha laxe que ten á sua beira outra estreita, ben labrada e mais outa que presenta n-un exemplar de San Ciprián das Lás, dúas furas nos extremos (fig. 17) que ceais servirían pra mangar dous paus ou ferros con ganchos, que convirterían o conxunto do dispositivo n-unha especie de trasfigueiro. Y-outras ocasións, o fogar está atuado na terra e formado por catro pedras ó geito de ciste (fig. 18).

A citania, en resumo, non parece ser outra cousa, qu'a juntanza de varios vicus, qu'o s'alcontraren en certas condicións de seguridade, em-principiaron a millorar o geito costrutivo dos seus edificios. As casas

circulares, o mais caraterístico d'istes habitats, non son mais qu'as cabanas de madeira, palla ou bimbios entretecidos, que paseniñamente van trocando pol-a pedra os materiás dos seus muros, anque sin perder endejamaís o seu tellado de colmo.

Canto á orixe das casas de pranta reutangular, preséntas'o probrema de saber si son cousa indígena ou aportación forasteira chegada da Bética, por intermedio do grupo Sul dos Castros, ou mais tarde por influxo romano. Das dúas suposicións, a primeira é a mais provávele, pois si ben é certo que no mundo céltigo e germano, hai d'abondo prantas circulares (Steinburg, Gadstonbury, Alesia, *fonds de cabannes* (199) da Champaña, relevs da coluna Aureliana) á súa beira, e já en habitats hallstattianos, aparecen eirados reutangulares (Steinburg, Champs franceses da Lorena) chegando a predominar tal forma nas vilas de La Tene III (Alesia) y-hastra a ser escrusivas n-algunha d'elas (Bibractis).

De todas maneiras, e calquera que sexa o seu orixe e procedencia, as edificacións d'esta clás son minoría nas nosas citanias, ond'as prantas circulares son de cote preferidas, e qu'incruso perduran aínda na nosa terra no Cebreiro e pol-o menos perduraban hai pouco tempo nas Portillas, na raya ourensán con Castela.

O conxunto de todol-os datos enumerados, indica qu'os povos que vivían nas citanias eran guerreiros (emprazamento no cume dos montes, número e importancia das obras defensivas), e que debían pasala maor parte do seu tempo ó aire libre (cativeza das casas e falla n-elas das comodidás mais rudimentarias). As diferencias sociás tampouco s'acusán nas nosas cibdades protohistóricas; nada hai n-elas de semellante ós pazos dos opulentos galos de Bibractis, e pol-a contra as súas casas imítanse unhas ás outras, na feitura y-aínda no grandor, e soilo ademitindo qu'as cinguidas por un valado, pertenceran a unha mesma persoa, podemos cojetural-a eisistencia de gentes cuías habitacións distinguíranse das dos seus convenciños.

IX

A ESCULTURA

No Levante peninsuar, nas tribus ibéricas veciñas dos establecementos gregos da costa, a escultura atinguíu un xúrdio desenvolvemento. Os ex-votos de Despeñaperros, as pequenas figuras cerámicas da pro-

(199) Vox. Dechelette, Manuel, t., II.

vincia d'Albacete, e derradeiramente, as estatuas d'Elche e do Cerro dos Santos, amosan a extensión y-hastr'a perfeición artística das obras escultóricas d'aquiles povos.

En vao buscaríamos na nosa civilización dos Castros nada semellante. Longe das correntes culturaes que chegaban pol-o Mediterraneo, as gentes da Galiza protohistórica non podían recibir ningún influxo forasteiro mais que serodia e vagorosamente, y-así, as suas manifestacións artísticas responderon con inteira fidelidade á ruda sinxeleza do seu caraute.

Pol-o qu'a escultura se refire, taes manifestacións pódense reducir a tres elementos: pedras con relevos geométricos, estatuas de guerreiros, e porcos esculpidos.

A área geográfica d'istes últimos, non sabemos ainda fixamente si collía ou non a Galiza. Atopáronse restos d'un en Sabroso; hainos d'abondo en Traz-os-Montes y-esténdense por terras de Castela y-Extremadura, chegando esporádicamente pol-o Sul, a Linares, pol-o N. a Durango, e pol-o E. a Segorbe, coincidindo case en ausoluto a sua distribución co-a dos povos célticos e celtíberos, mais no noso país, soilo s'alcontrou no monte Tecla unha cabeza qu'o Sr. Calvo describe n-estas verbas: "Dos agujeros hechos al buen tun-tun, simulan los ojos y una línea escarbada con dos agujeritos, indica que aquella parte representa el hocico". Tal cabeza, anqu'o seu pequeno tamaño parece facer dudar d'elo ó Sr. Calvo, pudo pertenceder moi ben a unha figura semellante ós *Berrôes* portugueses, que non presentan na sua feitura meirandes primores. Esculpidos en pedras graníticas enteirizas, grandes en general d'un metro ó longo por 60 e tantos centímetros d'outo, co-as patas tesas e pousadas no chán, os ollos y-o fuciño imitados con catro buratos e un risco, e sen case mais indicación da sua anatomía, son istes berrôes un prototipo de rudeza e primitivismo, denunciadores d'unha arte nos primeiros dias da sua infancia (fig. 19).

En col do seu destiño hai dados pareceres ben diferentes. Fernandez Guerra cría qu'eran lindeiros (200); Vicente Paredes (201) qu'eran guías pra marcal-o camiño á avenza emigrante; os Siret sospeitaron si serían soilo fantasías decorativas, e Hubner, con cuio dictame está conforme Leite de Vasconcellos, fixo notar a eisistencia n-algús d'eles, d'iscripciós funerarias, afirmando en consecuencia, a sua orixe sepulcral (202).

(200) In Leite de Vasconcellos, Religioes da Lusitania, T., III.

(201) Historia de los Framentanos Ibericos.

(202) No Anuari do Institut d'Estudis Catalans, t., VI, da Bosch a istas esculturas nuha orixe iberica, relacionandoas coas *Bichas* andaluzas. Ista relación, que cicais poderia aplicarse en Castela, non encaixa na provincia portuguesa de Tras-os-Moutes, na coal os restos ibericos, limitados a algunha esta-

S'os porcos esculpidos áchanse fallos d'intrés artístico, as estatuas de guerreiros non revelan pol-a súa feitura un grande progreso. Localizándose escrusivamente no N de Portugal e no S de Galiza, téndos'alcontrado as portuguesas en San Ovidio de Fate, San Jorge de Vizella, Vianna do Castello, Montalegre, Capeludos, Ponte de Cabezeira de Bastos, San Martinho de Briteiros, Midões, Cendufe, e Campos y-as galegas, disgraciadamente desaparecidas, en Rubiás (Celanova) y-en Vilar de Barrio (Allariz). Todas elas, prescindindo de miudas diferencias, son parellas e parecen sair do mesmo prototipo. Estreitos, acanabados, coma lles dí Alves Pereira (203), istes guerreiros, co-a soila excepción do de Cendufe, preséntanse saindo d'un pedestal, por baixo dos joellos, co-as pernasuntas, os brazos apegados ó corpo, e voltos car-o peito, pra soste un pequeno escudo circular, c'unhas maus qu'o artista case non s'arriscou a abocetar; na cabeza tamén estreita, un bultiño imita o nariz, e dous buratos e un risco, os ollos y-os beixos. O corpo aparece coberto por unha túneca que chega ó meio do muslo, e cinguido por un cinto que sosten un puñal (fig. 20). N-algús eixempres, o pescozo está adornado pol-o torques y-os brazos garneidos con aros. A estatua de Capeludos parece ter posto na cabeza un casco e nas de Montalegre, o escudo alcóntrase decorado, circunstancia que se repete nas de Cendufe, Campos que ten asimesmo a túneca grabada con losangos, y-é a úneca qu'amostra os pés nus de calzado e traballados, dentro da rúdeza do estilo, con certa habilidade. A cruz y-a cuncha que se ven en dous d'istes guerreiros, son considerados case unánimemente por todol-os arqueólogos que d'eles se teñen ocupado, com'un aditamento posterior.

Porqu'hai qu'adevertir que poucos oujetos pertencentes ós nosos tempos protohistóricos teñen chamado tanto a atención dos sabios. Leite de Vasconcellos (204), Hübner (205), Pierre Paris (206), Murguía (207) y-Alves Pereira (208), antr'outros varios, adicáronlles referencias ou artigos máis ou menos detallados, tratando d'investigar o uso pra que foran destinadas y-época qu'os produxera, sendo a opinion mais corrente no día, a de qu'o seu orixe é funerario, y-a súa época os fíis da nosa Edade do

ción da veira do Douro, son probes e serodios, e ond'as estatuas de porcos andan ben bastas (vex. Religioes da Lusitania, t. III) onde ven unha enumeración das enton coñecidas, habendose n'actualidade aumentado o numaro das descubertas (vex. P. Francisco Manoel Alves, Loc. cit.).

(203) Novo material para o estudo da estatuaria e architectura dos Castros do Alto Minho, O Archeologo Portugués, vol. XIII, pag., 237.

(204) Religioes da Lusitania, t. III.

(205) Archi. Zeitung, 1861, pag., 185.

(206) Statues lusitaniennes de siyle primitif, O Archeologo Portugués, vol., VIII, pags., I e segs.

(207) Historia de Galicia, II Edición, t. I.

(208) Loc. cit.

Fig. 19
Cabeza de porco?
(M. Santa Tecla)

Fig. 21

Fig. 22 (Monte Tecla)

Fig. 26
(Monte Redondo)

Fig. 23
(Briteiros)

Fig. 24
Pedra Formosa
(Briteiros)

Fig. 25
(Briteiros)

Fig. 27
(Do Alto-Mião)

Fig. 28
(Monte Redondo)

(Briteiros)

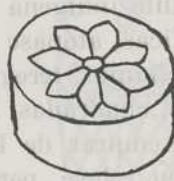

Fig. 30
(S. Miguel-o-Anjo)

Fig. 31
(Santa Tecla)

Fig. 32
(Briteiros)

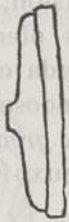

Fig. 33
(Monte Redondo)

Fig. 34
(S. Ciprián das Lás)

Fig. 20

Ferro, debendo pertencer a tempo mais adiantado a laxe que co-a figura d'un home en releve (fig. 21), apareceu no Tecla, e que viste unha especie de manto plegado que pode asemellarse a unha toga.

A atribución d'estas estatuas de guerreiros ós anos en qu'a influencia romana deixábase sentir eiquí co-algunha intensidade, está justificada pol-o epigrafe de que já falamos n-outra ocasión, e tamen pol-o caraute forasteiro que taes figuras antropomórficas ofrecen dentro do marco da nosa cultura protohistórica, pouco afeizoada com'as demais culturas céltigas, a repersental-o corpo humán, podéndose comparar o caso das estatuas galegas, co-as que Dechelette chama *grecoligures* e *celtogregas*, nadas no Meiodía de Francia, baixo o influxo helenizante de Massilia (209).

O caraute indígena qu'en certa maneira falla nas representaciós antropomórficas, atópase en troques ben craro nas pedras con relevos dos castros e citanias. Irregulares ás veces, alongadas outras ó geito d'estelas, cilíndricas, cuadradas, redondas ou cortadas a modo de mesas, coma no célebre eixemprar de Briteiros, estas pedras presentan riscados ou esculpídos en releve, pero traballados sempre con coidado y-amostrando seguridade de mau y-hastra certa habilidade decorativa no executante, unha serie variadísima de figuras geométricas que poden así e todo reducirse ós seguintes elementos; *espirás* (fig. 22), *cruces* (fig. 22), *eses soltas* (fig. 34), e juntadas por *Cheuvrons* (fig. 28), *losangos*, *triskeles* (fig. 36), e *tetraskeles* sinxelos e compostos (fig. 27), *rosáceas* (fig. 28), *circos concéntricos* (fig. 29), e *radiados* con liñas reutas (fig. 30), *curvas* (fig. 31), ou *petaliformes* (fig. 32), e *sinos espirás emparellados* (fig. 33).

A maor parte d'estas figuras teñen unha extensión case universal nos tempos prehistóricos e protohistóricos. A cruz, a ese, o chevron, o losango y-a espiral alcóntrans'o mesmo na Grecia predórica e na Edade do Bronce escandinava, que na Italia dos períodos etruscos e vilanovianos, e nas civilizaciós céltigas dá Francia e do Danubio, y-o pechalos ollos ant'iste feito facilmente comprobabre y-o non dar tino ó resto do material recollido nos Castros, levou a algús arqueólogos portugueses e franceses a buscal-o orixe de taes representaciós na Mycenae do século - XV e nos Suevos da VI centuria.

En realidade, o tratar de resolver iste probrema dos origes da arte castrexa fixándose soilo n-ela e facendo abstracción d'outras fontes de coñecemento, que poden servir pr'estabrecer relaciós e sincronismos, é pretender un imposible; mais aínda reducindo a cuestión a termos mais sixelos, non se pode determiñar con esautitude si a formación de tal arte é debida soilo ós Celtas, ou produto da sua unión co povo ligur

(209) Manuel, t., II.

ou capsense que podemos considerar com'aborige de Galiza (210). Si o noso material dos fós do Bronxe fora mais abundante, si contáramos co-algunha laxe grabada, s'as espadas y-os machados d'aquíl período estiveran moi decorados, ceais poderíamos facer luz n-esta escuridade. Mais coma taes informaciós fallan en ausoluto, non poderemos arriscar en col d'el, ningunha hipótese, cinguíndonos a sinalar qu'a maor parte dos elementos geométricos das nosas pedras esculpidas, teñen correspon-

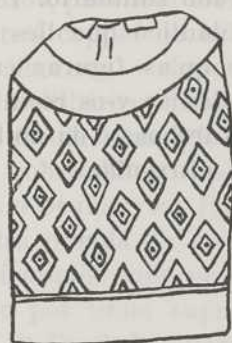

Fig. 34

Fig. 35

Fig. 35 bis

denza nos países céltigos, consinando qu'as rosáceas foron vistas por Leite de Vasconcellos en lápidas funerarias de Museos franceses e belgas, qu'o *ese* decora a parte inferior da pedra de Kermaria, e figura case constantemente nas cerámicas gaulesas, e qu'os triskeles e tetraskeles qu'andán antre nós tan vastos, son a orixe da decoración céltiga e perduran na Irlanda deic'os anos medievaes.

Acerca do destiño pra que foron grabados todos istes sinos, estamos na mesma incerteza que respeito ó seu orixe. Relacionados co culto dos mortos, estaban sen dúbida os qu'aparecen nas estelas funerarias, e ceais tamen os qu'adornan pedras pequenas e cadradas semellantes á que s'atopou en Morgade cubrindo unha incineración; mais respecto dos restantes, incluso dos qu'enchen a *pedra formosa* de Briteiros, en col da qual tanto se ten escrito, non sabemos de fixo nin qu'apricación tiñan nin con qu'oujeto foron traballados.

Direi emporiso qu'as figuras domiñantes son o *ese* e mais a roda radiada con triskeles, tetraskeles ou liñas curvas e reutas e cruciformes, e qu'estas repersentaciós tiveron durant'a Edade do Ferro, y-ainda na do

(210) Asegun Alves Pereira, *Cinegética*, loc cit., as liñas curvas son carauísticas da Edade do Ferro de Portugal.

Bronze, un valor amulético constante relacionado con crencias heliolátricas, podendo pol-o tanto supoñer qu'as mesmas crencias aluden as pedras castrexas, pero sen que seipamos enxergar o alcance dos seus sinos y-o poder especial que se lles atribuíña, nin xiquera s'eran sinxelas lembranzas que tiñan já perdida a sua sinificanza religiosa, y-estaban soilo traballadas pra un uso decorativo.

Esta derradeira suposición, está así e todo contrariada pol-a rudeza da facies general da nosa Edade do Ferro e pol-a pobreza dos seus lugares d'habitación qu'afasta toda idea de decorado suntuario. Y-en vista d'elo, e dando ó *ese* y-a roda o valor profiláutico que lles da Dechelette (211), poderemos arriscal-a hipótese de qu'as figuras eran esculpadas nas pedras pra perserval-as casas, as citanias y-os recintos fortificados do influxo malino dos ruís espritos das treboas e da noite qu'as distintas representaciós do sol radiante debían afuxentar.

O VESTIDO

En duas ocasiós fala Strabon do traxe dos galegos: unha ó decir qu'os homes levaban vestidos de liño, y-as mulleres teas de coores (212), y-outra cando describe ós habitantes das Cassitérides, semellantes ás furias da tragedia, envoltos en mantos escuros, cinguidos no peito e longos has tra'os pés (213).

As vestiduras de liño que menciona o geógrafo grego son sen dúbida as túnicas qu'aparecen cobrind'o o corpo das estatuas de guerreiros. Túnica estreita, apegada ó torax, que non baixaba da metade do muslo, e coas mangas cortadas á outura dos biceps, e que n-unha d'aquelas esculturas, a de Cendufe, aparece coberta de dobres losangos c'un punto no medeo, quitando a parte inferior que é lisa, e forma unha especie de cenefa (fig. 34). Taes losangos, coma demostrou Alves Pereira (214) n-un erudito traballo, non poden repersentar outra cousa que debuxos do tecido, que cecais estiveran trazados con fíos de difrentes coores. O dito arqueólogo portugués compara istes dibuxos cos d'unnha tea do século III alcontrada na turbeira de Thorsbjerg e tamen con figuras de

(211) *Manuel*, t., II.

(212) III, III, 7.

(213) III, V, 2.

(214) *Loc. cit.*

vasos gregos y-etruscos e de placas gaulesas qu'ostentan nas suas roupas detalles imitantes, sendo moi dino de se notar asimesmo a iste respeito, a semellanza da estatua de Cendufe co-a greco-céltiga de La Roche Pertuse (fig. 35), semellanza que non soilo se refire ó geito losanguico dos labores da túneca, senón tamén á sua forma y-a franxa qu'a remata.

Os longos vestidos escuros dos habitantes das Cassitérides, pódense relacionar co-as capas galegas qu'asegún nos dí Murguía, eran usadas en Roma na época de Marcial (215), e que pertencían a unha clás d'abrigos grosos, provistos moitas veces de capucha, que dend'os países céltigos, pasaran á capital do Imperio y-eran alí coñecidas cos nomes de *abolla*, *birrus*, *lacerna*, e *caracalla*, sendo todos fles de feitura case idéntica o *sagum* celtibérico, manto de lá negra que se prendía en col do peito c'unha fíbula, e da que falan Appiano e Posidonio, estando representado tamén cobrindo as costas dos bonecos votivos de Despeñaperros, nos relevos d'Osuna y-en figuras iconográficas romanas da Hespaña.

Outra prenda do vestuario masculino das gentes galegas era o cinto, que coñecemos soilo pol-as estatuas de guerreiros e que s'encontra n-elas imitado por unha supreficie lisa y-outras coma na de San Ovidio de Fafe e de Cendufe, aparece formado por tres grosos cordós, con dibuxos reutangulás e unha estrela nas costas, nas de Campos (fig. 35 bis).

Respeito dos vestidos de muller, sabemos somentes qu'erán de teas de coores vivas, que se disporían de seguro coma no resto do mundo céltigo, en faixas e cadrados, justificando en certo modo esta presunción, a túneca da estatua de Cendufe, a mención que fai Plinio dos tecidos de Salacia (216), qu'estaban dibuxados con cadrados, e cecais tamén as fermosas combiñaciós de coores que se conservan ainda nas teas da región portuguesa do Miño e nos labores de lá, colchas principalmente, das nosas tecedeiras aldeás.

XI

A S A R M A S

As armas ofensivas e defensivas dos galegos da Edade do Ferro son enumeradas no seguinte pasaxe da *Geographica* (217). "Usan escudos pequenos, de dous pés de diámetro, cóncavos e pendurados de correias:

(215) Historia de Galicia, I Edición, t., I.

(216) VIII, 69.

(217) III, III, 6.

levan tamén puñal y-espada... Poucos teñen courazas ou cascos de tres cristás; defendéndose outros dos golpes con redes de nervos ben tecidas; os infantes usan asimesmo ocreas, cada un leva moitos dardos e unha lanza con punta de bronce”.

Partindo dos datos que nos proporciona Strabon, podemos clasificar o armamento das nosas tribus preromanas d'iste xeito:

Armas defensivas:

- A) Escudos redondos.
- B) Courazas.
- C) Cascos de tres cristas.
- D) Ocreas.
- E) Redes de nervos.

Armas ofensivas:

- A) Espadas.
- B) Puñás.
- C) Lanzas de punta de bronce.
- D) Dardos.

As nosas informacións acerca de tales ouxetos, son moi desiguas. As estatuas esportadas hastr'o día, teñen proporcionado eixempres d'espadas y-aínda de puntas de lanza, a forma dos escudos, dos puñás e dos cascos pódese enxergar grazas ás estatuas de guerreiros, ós grabados da chamada diadema de Cáceres —qu'asegún Bosch é galega, y-alcontrada en Ribadeo— (218) y-a certas moedas de tempo d'Augusto. Pero respecto ós dardos, ás redes de nervo, ás ocreas y-as courazas, témonos que contentar co texto de Strabon, sen poderll'engader ningunha comprobanza arqueolóxica.

Os escudos.—Pousado sobro o peito das estatuas de guerreiros, erguido en outo pol-os infantes da diadema de Ribadeo, o escudo dos belicosos galegos, aparece de cote na mesma forma. Pequeno, redondo, cóncavo, idéntico en todo ó descrito na *Geographica*, e semellante á adarga celtibérica que se coñeceu co nome de *cetra*.

Mais estas representacións, si ben amosan o xeito d'aquela arma defensiva, nada dñen en troques, acerca da materia de qu'estaba formada. Alves Pereira (219), sabio adjunto do Museu Ethnolóxico de Lisboa, lembrando os versos en que Silio Itálico fala das danzas dos galegos, dí

(218) Los Celtas, pag., 27.

(219) Loc. cit.

qu'os escudos debían ser de metal, já que d'eles sacaban sonidos pr'acom-pasaren os seus bailes; mais disgraciadamente, as estrofas da *Púnica* non son craras d'abondo pra permitir unha afirmación ausoluta, po-dendo ocorrer moi ben qu'os fillos de Galiza que servían no exército d'Annibal, bateran coas suas espadas no coiro tenso ou na madeira, cousas as dúas moi usadas na frabricación d'escudos, parecendo con-firmar esta opinión a ausencia de semellantes armas nas nosas estaciós, que quedaría así esplicada pol-a escasa resistencia d'aqueles materiás a aucción destrutora do tempo.

A superficie exterior das cetras galegas presenta case sempre acusados con mais ou menos craridade, labores ó parecer en releve, que se consi-guirían cecais apricando láminas de ferro ou bronze. Taes labores afeu-tan formas distintas, circulares n-unha das estatuas do jardín da Ajuda, cruciformes y-a modo de feixes de rayos, c'os intervalos preenchidos de segmentos de circos concéntricos, no guerreiro de Vizella, e c'os mesmos segmentos partidos en catro porciós e juntados dous a dous, por liñas reutas no de Cendufe (fig. 36).

Alves Pereira, de quen tomo istos datos, fai notal-a semellanza dos derradeiros dibuxos cos qu'aparecen adornado os reversos d'algunhas moedas de Salacia e da pretendida omonoia de Segóbriga e Sagunto, reversos tidos pirmeiro por figuras laberíntecas, mais que non son outra cousa que representaciós de cetras, asegún demostrou o numismático francés M. de la Goy. A circunstancia de pertenceren as ditas moedas ó reinado do imperador Augusto, vencedor das tribus do N e NW da Penínsua, da a case certeza de qu'aquiles reversos figuran algo coma tropheos dos povos sometidos ó Imperio, e por outra parte, a perfeita imitanza dos adornos das adargas c'os qu'ostenta no seu escudo o gue-reiro de Cendufe, e tamén a presenza nos umbos do circo concéntrico e da roda con radios reutos ou curvos, tan frecuentes nas pedras das citanias, autoriza a pensar que taes cetras foron usadas pol-as gentes da nosa terra (fig. 37 e 38).

As courazas.—Carecendo coma carecemos de toda información a elas relativas, soilo podemos sinalar o feito de que nos países celtibéricos foron alcontrados courazas metálicas grabadas con circos concéntricos e co-as espirás aparelladas que tamén s'atopan na nosa cultura dos castros (220).

(220) Alves Pereira, in *Novas figuras de guerreiros lusitanos descubertas pol-o Dr. L. de Figueiredo da Guerra, Archeologo Portugués, vol., XX, pag., I* parece incrinarse a ver unha couraza no saio adornado con ringloeiras do SS, qu'ostentan os guerreiros dos Campos (vex. fi. 35 bis), anque nos cremos que se trata sigelamente d'un tecido.

Os cascos de tres cristas.—O problema da identificación arqueolóxica d'esta arma, foi abordado por Leite de Vasconcellos n-un artigo que publicou no tomo XI da súa revista *O Archeologo português*.

O ilustre sabio dispois de faguer unha comparanza do texto da *Geographica* co outro da *Bibliotheca* de Didoro Siculo, no que se fala de capacetes celtibéricos coroados por prumas tinguidas de púrpura, e d'estabrecel-a semellanza que debía eistir antr'iste tocado guerreiro y-os nosos cascos de tres cristas, describe unha moeda de Carisio (figura 39), legado d'Augusto nas guerras cántabras, qu'ostenta no seu reverso, a cabeza d'un home coberta por un casco rematado por dous penachos e un botón. Razona seguidamente Leite de Vasconcellos acerca do sentido e representación de tal figura, que considera com'embremática dos povos vencidos pol-o general romano, y-espica a diferenca antr'os dous penachos da moeda y-os tres do texto de Strabon, por falla de rigurosidade etnográfica no obreiro que grabou aquela, engadindo, respecto da forma do capacete, qu'asegún Babelon, e coma ceais sinala Diodoro debía cubrir por complot o cráneo y-a cara, da cal parece querer imital-as faiciós.

Pero mais craro que no numisma de Carisio, alcóntas'o casco galaico-lusitano na diadema de Ribadeo (fig. 40). Os infantes e ginetes n-ela representados, levan ben ergueitas en col da cabeza, tres prumas, indubare remate d'aquela defensa, cuia forma non se pod'enxergar por causa da mudeza e geito esquemático do grabado.

Pra compretar esta información, mencionaremol-a estatua do guerreiro de Capeludos, que presenta na cabeza un abultamento que dada a rudeza da escultura, o mesmo pode figurar os cabelos, qu'un helmo liso e semellante óalcontrado en Castela pol-o Marqués de Cerralbo (fig. 41) (221).

As ócreas.—Santos Rocha (222), supuxo, mais sen afirmalo resoltamente, si serían ceais restos d'algunha d'elas, certas follas metálicas qu'apareceron en Santa Olaya, mais é moi posívele que taes ócreas non fosen metálicas e que Strabon se referise sinxelamente ó nomealas, a polainas de lá imitantes ás qu'eran usadas pol-os celtiberos.

As redes de nervos.—Podes'aventural-a hipótese de que serían escudos de cortiza ou bimbios, semellantes ós que levaban ós Aduaticu, asegún testemoyo de Cesar (223).

(221) Ballesteros, Historia de España y su influencia en la Historia Universal, t., I.

(222) Op. cit.

(223) De Bello Gallico.

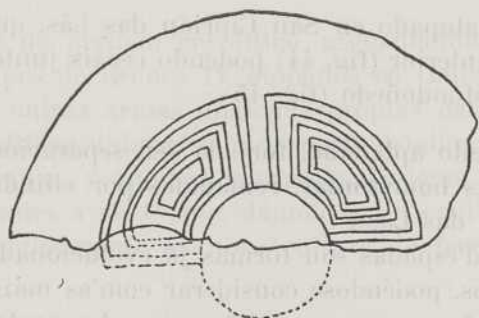

Fig. 36

Fig. 37

Fig. 38

As espadas.—Paseniñamente, as nosas estacións protohistóricas, van proporcionando armas d'esta clás. No *Museo Español de Antiquedades*, y-anos mais tarde no *Boletín da Comisión de Monumentos de Orense*, estudou Villaamil e Castro dúas espadas atopadas por il perto de Mondoñedo. No tomo IX do *Boletín* da Academia Gallega deu conta Maciñeira d'un novo puño aparecido en terras ortigueirás, e n-istes derradeiros anos sinalous'a descuberta de tres eixemprares achados, o pirmeiro no monte Santa Tecla, y-os outros dous na cibdade de San Ciprián das Lás.

Todas estas espadas, derivadas, coma já se dí n-outro capítulo, de formas cauterísticas do segundo periodo hallstattiano, podens'ajuntar en tres grupos:

A) Espada curta d'antenas semicirculares, rematadas por conos truncados, co a folla, enteiriza, mangada no puño por un espigo, que se amarra c'un botón. (Pertencen a iste tipo o puño de bronce con restos de folla de ferro d'Ortigueira (fig. 42) e cecais tamén oalcontrado no Tecla que coñezo soilo pol-a descripción que d'il me fixo o meu culto amigo don Johan Dominguez Fontenla).

B) Espada d'antenas semicirculares, rematadas por conos truncados, co-a folla aburafada na base por dúas furas semicirculares e mangada no puño por un espigo. (Colócase n-iste grupo o eixemprar singularísemo tod'il de bronce e con riscos antr'as furas, do Castro da Coubueira

(fig. 43); o que foi atopado en San Ciprián das Lás, que reproduce en ferro as formas do anterior (fig. 44) podendo ceceais juntar a iles o puño aparecido perto de Mondoñedo (fig. 45).

C) Espada de geito aplanado, forjada sen separación do puño e da folla, e co-as antenas hourizontás, rematadas por cilindriños alongados (fig. 46, San Ciprián das Lás).

Estas tres clases d'espadas son formas já evolucionadas e propias da cultura N dos Castros, podéndose considerar com'as mais antigas, as do grupo A), que son as que menos se difrencian dos prototipos hallstáticos, y-as do grupo C) com'as mais modernas, já que n-elas desaparece o geito semicircular das antenas y-o abultamento central do puño qu'aprouxima ás outras a aquiles prototipos.

Outra cousa que choça nas nosas espadas, é a dura na sua frabricación do bronze, que chega incluso e invadil-a folla no eixemprar do castro da Coubueira. Iste emprego serodio do bronze, reducido já no Hallstatt ós puños, podes'espricar ou por ter o dito eixemprar caraute litúrgico e sel-o ferro metal impuro e non doado pra cerimoniais religiosas, ou ceceais pol-a abundancia de cobre y-estano na nosa terra.

Os puñás.—Tense porfiado mais d'unha vez, si a arma que levan presa no cinto, as estatuas de guerreiros, é unh'espada ou un puñal. Realmente a pouca longura das espadas hallstáticas e post-hallstáticas, fai dificil distinguilas, e mais en obras de tan cativo detalle, dos verdadeiros puñás. Así e todo, a circunstancia de non aparecer en ningunha das estatuas indicación das antenas que coroan os eixemprares coñecidos hastra hoxe d'espadas galegas, fai sospeitar si a arma n'elas figurada é un puñal de folla ancha co mango rematado por unha bola ou disco (estatua de San Ovidio do Fafe) e metida n-unha vaiña garnecida no cabo por un ornamento semellante (estatuas de Cendufe e de Campos) (224).

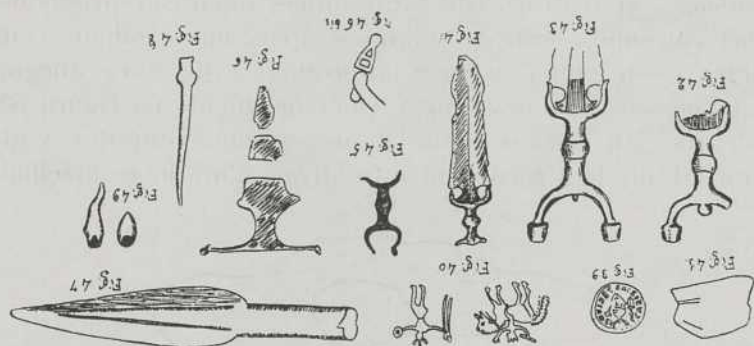
Os gladios qu'acompañan ás cetras nas moedas de Segobriga e Carisio, non poden relacionarse coas armas indigenas, por seren asegún demostrou Leite de Vasconcellos reproducións de pugios romanos.

As lanzas de bronze.—A figura 47 reproduz unha punta de lanzaalcontrada no Castro do Picote, perto do Miranda do Douro. Anqu'o Sr. Albino Pareira (225), ó comentar iste achádego, manifesta que tal oujeto é de cobre, debemos creer que sofreu un erro, ja qu'en nada s'ase-

(224) Na estatua de Campos e na qu'aparece mais crara a forma do puñal (vex. fig. 46 bis), presenta un arma de folla ancha e d'un tipo moi semellante o puñal dobre globular (vex. Bosch, Celtas, pag. 24). Cicais esta anchura e non a longitude, sería pol-o que distinguía Strabon as espadas dos puñás.

(225) Picote, Miranda de Dorro. O Archeologo Portugués, VII, 54.

mella ás lanzas do período eneolítico, asemellándose en troques, pol-a súa feitura a tipos de Bronce IV atopados en Galicia (depósito de Hio) e (226) tamén a outras armas análogas propias das civilizacións célticas (Traubing-Machtlfing, Bibractis) e do posthalstattico (outo Jalón Echaurri), por cuya causa, y anqu'as lanzas da diadema de Ribadeo rematan en puntas imitantes a de Picote, dámosla soilo com'a información, pero sin incruila decididamente na nosa cultura do ferro.

N-unha das laminas do estudo de Villaamil a que denantes aludimos ves'o oujeto copiado na figura 48. Pol-o seu geito de pica parece moito a algus remates de soliferrea, arma arrojadiza, que s'alcontra nas necrópolis da Edade do Ferro de Castela e dos Pireneus, anqu'o feito de seren fabricada en bronce faga duvidar si pertenceria a un dardo ou a unha lanza.

No grupo S dos castros, e dadas as semellanzas dos seus utillages, podemos supor que tamen no N, o pau das lanzas iba garnecido na súa parte inferior por regatós de forma cónica, com'os que procedentes de Santa Olaya se representan na figura 49.

Os dardos.—N-unha moeda de Segóbriga (fig. 38) e colocadas no meio da cetra aparecen dúas lanzas. Algus guerreiros que na diadema de Ribadeo erguen n'outo os seus escudos redondos, asimesmo sosteñen dúas lanzas na outra mau (fig. 40). Os Galos asegún Varron, Virgilio, Tito Livio e Claudiano, entraban no combate levando consigo dúas armas arrojadizas, o *gaesum*, chamado así por César e Propercio. Serán *gaesum* as dúas lanzas da moeda de Segóbriga e da diadema de Ribadeo? A punta de bronce da colección Villaamil, da que denantes se falou e que tanto s'imita a certos cabos afiados de soliferrea, pertenceria a

(226) Hugo Obermaier, Impresiones de un viaje prehistorico, oc. cit.

unha d'aquelas armas? Anqu'a soliferrea non teñ'aparecido fora do circo do post-hallstático peninsuar, terían razón Pollux y-Hesychius d'identificala co *gaesum*?

Habrá qu'agardar a que futuras descubertas respondan a estas preguntas, e limitémonos a sinalar agora aquelas coincidencias que teñen así e todo na súa contra o texto de Strabon, que craramente fala non de dous, se non de moitos dardos.

As cateias.—Ó realizars'iste vrau unhas ligeiras esporaciós no recinto do Castromao, perto de Celanova, apareceu ós oitenta centímetros de fondura, y-en prena camada arqueológica de terra anegrazada, o oujeto que co seu grandor natural, vai reproducido na figura 50, na cal pod'ouservarse un burato central y-os extremos estreitos y-alongados que dan a tal oujeto a forma inconfundívele d'un dobre machado.

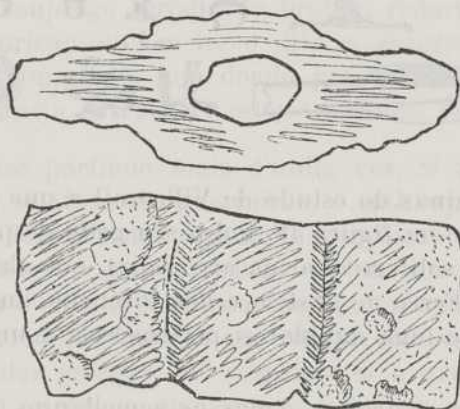

Fig. 50

Mais, iste dobre machado, debe considerarse com'un útil de traballo, ou debemos ver n-il unh'arma de guerra? Si consideramol-o seu escaso grandor, temonos qu'incrinar pol-a segunda suposición, e clasificalo antr'as armas arrojadizas coñecidas co nome de *cateias*, que son mencionadas por Virgilio, Servio e San Isidoro, qu'están representadas no cinto de Watsch, e que s'atopan d'abondo no N d'Italia (Ornabasso) (227).

Y-ainda tal suposición afiánzase mais, si nos fixamos en que na moeda de Carisio (fig. 39) de que tantas veces nos ocupamos, e cuio reverso figura un trofeo feito cas armas dos povos vencidos nas guerras cántabras, alcóntras'a veira da cabeza con casco, un *bipenne* grabado con inteira craridade, que ven amosstrar qu'o dobre machado era usado

(227) Dechelette, *Manuel*, t., II.

na guerra pol-as tribus do N e do NW da Península y-engadir un elemento novo na nosa armería protohistórica.

XII

AS FÍBULAS, AS FEBILLAS E OS ALFINETES

Fibulas ou alfinetes de seguranza.—É imposible falar das nosas fibulas da Edade do Ferro, sin referirse en primeiro lugar ó magnífico traballo que José Fortes lles dedicou na revista *Portugalia* (228). Iste sabio arqueólogo analizou ó miúdo cada unha das partes qu'as compoñen, estudounas nas súas variantes e derradeiramente, certou a juntalas en tipos de firme caracterización. Con craro senso da realidade, viu deseguida o parentesco qu'as unía co-as fibulas marneanas, mais detívose en tal lugar e non quixo buscal-a orixe común d'unhas e d'outras nas formas do II período hallstattiano. As ideas trabucadas qu'acerca da data da entrada dos Celtas na Península imperaban fai algúns anos, a falla d'unha sistematización da nosa protohistoria y-aínda os micenismos de Sarmento, deberan ser causa de qu'o sabio portugués non rematara o seu labor tirando dos feitos tan brillantemente esamiñados, as consecuencias d'orde etnolóxico que d'íles craramente se desprendían.

Divide Fortes as fibulas do NW da Península en sete tipos: I. *de Sabroso*; caracterizado pol-a continuidade dos seus elementos, feitos nunha soila peza metálica, que se convirte sucesivamente en arco, muelle bilateral, alfinete, pé y-apéndice ergueito. II, *anular* co arco abóvedado posto en col d'un anel. III, *de la Tene III*, de feitura semellante ós autuás alfinetes de seguranza. IV, *de Santa Lucía*, cuioapéndice remata n-un botón plano, e presenta separado o muelle da cabeza. V, *trasmontanas*, imitantes ás anteriores na separación das distintas partes da cabeza e co muelle atravesado por un ferriño rematado nos cabos por botóns, que sirven pra sostelo. N-algúns eixempres nótese marcada influencia de la Tene, na incriñación doapéndice e na riqueza decorativa. VI, *de longo trabessão sem espira*, caracterizado pol-a substitución do muelle por un haste macizo ou oco, levando n-íste caso no seu interior un ferriño ou un guizo. VII, *de charneira curta*, semellante ó anterior, mais co haste mais reducido y-oapéndice mais pequeno e rematado por un botón.

(228) T., II, fas., II.

Fig. 78
(Pedrúilha)

Fig. 53.

Fig. 52

Fig. 53 (Sabroso)

Fig. 61
(Sta. Tecla)

Fig. 57 (Monte-Redondo)

Fig. 55
(Briteiros)

Fig. 56
(Monte-Redondo)

Fig. 54 (Sabroso)

Fig. 62 (Castro de Picote)

Fig. 64
(Argozella)

Fig. 65
(Fraga do Seixo)

Fig. 66
(Stadundenza)

Fig. 77
(Briteiros)

Fig. 67
(Castro de Cocalha)

Fig. 68
(Castro de Cocalha)

Fig. 69
(Sabroso)

Fig. 70
(Guiffões)

Fig. 73
(Galiza)

Fig. 72 (Guiffões)

Fig. 73
(Briteiros)

Fig. 74 (Villar de
Mouros)

Fig. 75
(Briteiros)

Fig. 76
(Briteiros)

Compre separar dende logo d'esta clasificación o tipo III, estrano por comprobante á nosa cultura, e importado eiquí seguramente pol-os romanos antr'os que perdurou moito tempo esta forma do III período de la Tene, e compre en troques engadirlle a pequena fibula do Castro de Masma (229), derivada do tipo hallstático de timbal, e que Fortes non incriu no seu estudo, sen dúbida por descoñecela.

O tipo número II pertence a unha clás de fibulas estendidísima na Península e das que Bosch (230) di o seguinte: "El tipo de filiación más difícil, en cuanto a las fibulas, es el de la fibula anular, con el arco abultado, que se llama generalmente ibérico, por abundar en el territorio de la cultura ibérica, pero que también existe en abundancia en la civilización posthallstática. Dechelette, a pesar de que en su manual dice que no se la ha encontrado fuera de la Península, en un trabajo anterior, citaba un tipo parecido, procedente de Francia, de un sepulcro de la Tene, en Trugni (Aisne) con anillo también, aunque sin el arco abultado combinado con aquel".

Os restantes tipos son nados todos iles de formas hallstáticas. Bosch (231), e tamen Dechelette (232), fixándose no botón plano que remata algú eixempres d'estas fibulas, fannas derivar do tipo itálico de la Certosa (fig. 51) pero nós, aínda gardando a distancia que nos separa de tan outas figuras, disintimos do seu parecer, e vemos o orixe dos nosos alfinetes de seguranza no tipo chamado de ballestas (fig. 52) qu'a mais de presentar ben veces o apéndice erguido car'arriba, ten ademais o muelle de dobre espira, y-a tendencia á forma semicircular do arco, que se non ouserva nas formas de la Certosa e qu'aparece case constantemente nos eixempres recollidos nos nosos xacementos.

Respeito á cronoloxía dos distintos tipos, algo arriscou Fortes y-algo tamen podemos arriscar nós. O tipo mais antigo, é seguramente o de Sabroso, estreitamente emparentado, sobre todo pol-a continuidade do dispositivo, co-as fibulas de la Tene I, y-é que por tal razón, debemos considerar coma de derivación mais directa do prototipo hallstático. As formas de Traz-os-Montes e de Santa Lucía acentúan a evolución indíxena, que se manifesta na separación da cabeza do muelle e do alfinete, e tamén na aparición dos eixes qu'atravesan a dobre espira, anque non en todos, n-algú eixempres trasmontanos, ousérvase unha grande incriñación do apéndice, que chega incluso a tocar o arco, e tamén certa riqueza na decoración, que poden ser atribuídos ó infruxo de la Tene, que se deixa sentir con bastante intensidade nas necrópolis

(229) Vex., Villaamil, Productos de la Metalurgia Gallega, loc. cit.

(230) Los Celtas, pág., 28.

(231) Loc. cit.

(232) Manuel, I, II.

castelãs do II período posthallstático de Bosch (fis do século —IV á primeira metade do —III) e que sen dúbida chegou ás terras portuguesas pol-o val do Douro, ond'aparece tamen no Castro de Sacoyas ⁽²³³⁾, unha fibula ibérica das chamadas *de caballo*, infruindo mais intensamente nas comarcas qu'hoxe limitan con Zamora que na provincia do Minho onde o apéndice das fibulas conserva sempre a súa verticalidade quitando n-un eixemprar de Sabroso en qu'está ligeiramente incrinado. Debemos pol-o tanto retrasal-a data do século I, que fundado en pretendidas influencias romanas asina Fortes ás fibulas de Traz-os-Montes e pólas co-as suas análogas de Castela, antr'os fis do século —IV á primeira metade do —III. O tipo número VII, proporcionanos outro dato cronolóxico seguro, co-a súa aparición na necrópolis luso-romana de Fonte Vella, e na estación romana de Pedrulha, achádegos que colocan as fibulas d'esta clás no final do ciclo evolutivo que perdura ainda dempois da conquista. Antr'o tipo trasmontano y-o de charneira curta, temos que pór o de longa *travessão sem espira* que ben amostra na súa feitura ser unha fase de transición antr'os dous, y-ó que podemos asinal-a data do século —II.

Visto todo elo, pódese intentar a clasificación das nosas fibulas d'iste xeito:

A) Fibulas derivadas da de ballesta.

- I. Tipo de Sabroso (fig. 53 a 60) séculos —V a fis do —IV.
- II. Tipo de Santa Lucía (fig. 61) séculos —III a —II.
- III. Tipo de Traz-os-Montes (fig. 62 a 68) séculos —III a —II.
- IV. Tipo de longo *travessão sem espira* (fig. 69 a 74) séculos —II a —I.
- V. Tipo de Charneira curta con botón terminal (fig. 75 a 78) séculos I a III.

B) Fibulas anulares de tipo italo-ibérico, saídas según Fortes das febillas d'arco enteirizo e pra Bosch da combinación d'esta mesma febillas co-as fibulas peninsulares d'arco abultado que lembran as itálicas de *navicella* (Fortes asinalles coma data do século —III ó —II (fig. 79).

C) Fibulas derivadas do tipo hallstático de timbal (fig. 80). Coñécese soilo un eixemprar de Castro de Masma, que parece já evolucionado,

⁽²³³⁾ Francisco Manoel Alves, O Castro de Secolas, O Archeólogo Português, vol., XII, p2g. 237 e segs.

Fig. 79
(Galiza)

Fig. 80

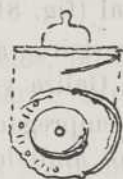

Fig. 81.
(Castro de Masma)

Fig. 82
(Sta Tecla)

Fig. 83
(Sta Tecla)

Fig. 84
(Briteiros)

Fig. 85
(Sabroso)

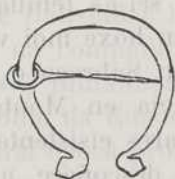

Fig. 86
(Pedralha)

Fig. 86 bis
(S. Ciprián das Láas)

Fig. 87
(S. Ciprián das Láas)

Fig. 88
(S. Ciprián das Láas)

Fig. 89
(Briteiros)

Fig. 90
(Staluzia)

Fig. 91
(Sabroso)

Fig. 92.
(Riotorto)

Fig. 93
(Castro de Picote)

Fig. 94
(Hallstatt)

Fig. 95
(La Tène)

Fig. 96
(Lhibannes)

pois o muelle, ainda de dobre espira, vai suxeito a dous anels presos no borde do timbal (fig. 81).

Fíbulas forasteiras á nosa cultura, só podemos sinalar a de la Tene III atopada en Galiza y-a de cabalo do Castro de Sacoyas.

O material empregado na frabricación de taes ouxetos, e case sempre o bronze, menos amiúdo o ferro e raramente a prata.

As febillas.—Fortes (234), seguindo a Reinach y-a V. Gross, separa por comcreto as fíbulas das febillas. Servían aquelas pra prendel-o sagun no peito ou no hombreiro e pra sujetal-os mantos y-as túnecas das mulleres. Utilizabans'estas ó parecer, pra amarral-as correias dos escudos, pra cinguil-os cintos, e tamen pra ligar antre si os arneses dos cabalos. A fíbula ten de cote un muelle qu'apreta o alfinete pr'aloxalo n-unha escavación do pé; a febilla carece d'istes dous elementos e componse sinxelamente d'un aro no qu'o alfinete se prende por un anel.

A causa d'esta variedade d'apricacións, debían sel-as febillas ouxetos d'uso moi frecuente e por elo sen dúbida aparecen hoxe moi vastas nas nosas estaciós. Asegún Fortes, atopáronse doce en Sabroso e vinteduas en Briteiros, sinalándos-asimesmo a súa presenza en Monterredondo e Santa Jusenda. En Galiza, a mais dos eixemprares eisistentes en Museus e coleicións particulares cuia porcedencia se descoñece, atopáronse en Riotorto, Santa Tecla e San Ciprián das Lás. Anque pol-a suas feituradas a febilla non é doada pra grandes variacións, os metalúrgicos galegos, partindo da d'aro enteirizo, que debemos considerar com'o seu prototipo, pol-a súa aparición en sepulturas de la Tene I, e na propia estación de la Tene, conseguiron darlle formas difrentes que se poden distinguir d'iste geito.

A) Febilla d'aro enteirizo (fig. 82).

B) Febilla d'aro partido (fig. 83).

C) Febilla d'aro partido cos cabos decorados por liñas circulares (fig. 84).

D) Febilla d'aro partido e cos cabos voltos pra fora en espiral (figura 85).

E) Febilla d'aro e cos cabos voltos pra fora rematados por un botón bicónico (fig. 86) ou piriforme y-ornamentado con circos en releve (figura 87).

F) Febilla d'aro partido e cos extremos revoltos car'il (fig. 86 bis).

(234) Fíbulas e fivelas, O Archeólogo Portugués, vol., IX, páginas I e segs.

A semellanza das fibulas, as febillas costruíanse case sempre en bronce.

Os alfinetes.—A longura e grosor d'istes oujetos, fai supor que serían millor que pra prendel-a roupa, pr'adornar e sujetal-o peinado das mulleres.

Pol-a forma das suas cabezas y-o geito mais ou menos planado do resto, podemos dividil-os eixemprares coñecidos en:

A) Alfinete de cabeza alongada que presenta no extremo superior un oco que debeu conter en tempos unha pérola de vidro ou esmalte (fig. 88).

B) Alfinete co-a cabeza ó geito de botón plano (figs. 89 a 91).

C) Alfinete aplanado co-a cabeza folicular (figs. 92 e 93).

Os dous primeiros tipos poden relacionarse c'outros atopados nas estaciós de Hallstatt e la Tene (figs. 94 e 95). O terceiro, senon houbera aparecido na compañía da fíbula de cabalo do Castro de Sacoya, y-en Riotorto (235) juntamente c'un torques y-unha febilla, teríamos que consideralo coma da Edade do Bronze, pol-a seu semellanza con certos alfinetes da dita época procedentes de Moravia e por non ter punto de comparanza con cousa ningunha dos tempos do Ferro. Debemos ver n'il unha curiosa perduración d'un tipo que s'inicia já no eneolítico e do qu'apareceu un eixemprar na estación do cobre de Castro Chibannes (Setubal) (fig. 96) (236).

XIII

AS JOIAS

Debo facer costar primeiramente e pr'espricar posíveles fallas de material qu'iste capítulo está escrito a base dos datos recollidos nos libros de Barros Sibeló (237), Murguía (238), Saralegui (239) e Cartailhac (240), nas

(235) Villaamil, Op. cit.

(236) A. I. Marqués da Costa, Estações prehistóricas dos arredores de Setubal, O Archeólogo Português vol., XIII.

(237) Antigüedades de Galicia.

(238) Historia de Galicia, II edición, t., I.

(239) Estudios sobre la época céltica en Galicia.

(240) Les Ages préhistoriques de l'Espagne et de Portugal.

monografías de torques de Murguía (241), Oviedo y-Arce (242) e Maciñeira (243) e Villaamil (244) no catálogo de Santiago de la Iglesia (245) e n-unha pequena nota acompañada de fotografía, que respecto a un tesouro atopado na Gudiña, publicou o *Boletín de la Comisión de Monumentos* (246) d'Ourense, iñorando si no día de hoxe, hai recollidos nas coleccións novos ouxetos, e si en col d'eles se publicou ou non cousa ningunha.

Fig. 98

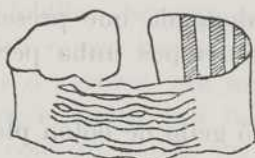

Fig. 97

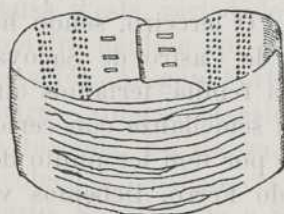
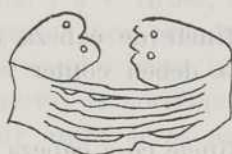

Fig. 99

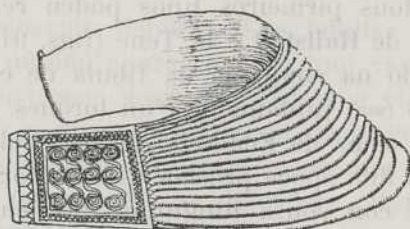

Fig. 100

Os eixempres a que se refiren as anteriores noticias, pasan de cincuenta, e son na súa maoría torques ou anacos de torques, seguindolle en número os brazaletes de distintas formas, y-estando en minoría as chamadas diademas, as arrecadas y-as doas enfiadas, procedendo a case totalidade d'iste material, d'achádegos soltos e casuás, circunstancia que dificulta moito a determinación da súa cronoloxía. Porqu'anqu'a maior parte da nosa ourivesaría pertence á Edade do Ferro, hai n-ela elementos procedentes de tempos ben anteriores que compre arredar inteiramente dos outros. Dende logo a lámina d'ouro atopada por Santiago de la Iglesia n-unha mámoa das Pontes de García Rodríguez, debe ser considerada como eneolítico ou dos comezos da Edade do Bronce, justificando esta asinación as puntas de frecha e lanza co-ela recollidas,

- (241) El toque de Centroña, B. de la Academia Gallega, 1912.
 (242) Dos nuevos torques de oro. B. de la Academia Gallega 1915.
 (243) Un nuevo torques gallego de oro, B. de la Academia Gallega, 1923.
 (244) Productos de la Metalurgia Gallega, Loc. cit.
 (245) Prehistoria Gallega, Notas para un catálogo, Ferrol 1907.
 (246) Año de 1922.

e podéndose relacionar tal achádego com'alinadamente o fai Maciñeira, co da diadema da Quinta da Agua Branca (Portugal) clasificada no período do cobre (247).

Outros oujetos que nada teñen que ver tampouco co-a cultura dos Castros, son osalcontrados no monte dos Mouros (Melide) que Villaamil describe e reproduce. Son taes oujetos duas chamadas diademas (fig. 97) feitas n-unha folla d'ouro abertas e cortadas na parte meia en tiras hourizontáes, e provista unha d'elas de catro buratos, que foron atopadas juntamente con dous brazaletes, liso aberto e con catro buratos pra pechalo, un, y-outro cilíndrico, pechado e con gallós, ofrecendo coma dí Villaamil, o aspecto d'un servilleieiro (fig. 98).

Tanto os brazaletes com'as diademas, mais sobre todo estas derra-deiras, relaciónanse de maneira induvidávele con joyas francesas, portu-guesas y-escandinavas que teñen ó parecer seu precedente n-un colar neolítico de coiro cortado tamen en tiras na parte central, joyas ás que Dechelette (248) adica as verbas seguintes: "C'est un large ruban de métal du genre appelé en orfèvrerie collier de chien et dont la partie centrale est divisé par d'incisions horizontales... Il est intéressant de rap-procher ces bijoux des colliers en or trouvés l'un en Portugal les autres en Scandinavie... Les exemplaires françaises et portugais sont a peu près de la meme époque (age du bronze I)". Reproducimos na fig. 99 un d'istes eixemprares francesesalcontrado n-un túmulo con galería coberta do Morbihan (Bretaña) e cuia identidade co-as diademas de Melide é tan ausoluta, que non precisa de ningunha espricación, chegando pr'apreciala pór en comparanza ambas figuras.

Respeito dos brazaletes a mais de qu'o gallonado d'un d'eles aparece n-un colar escandinavo do Bronze (249) II (fig. 100) a sua atribución á mesma época das diademas, queda probada por teren aparecido juntos todos istes oujetos que debemos considerar en consecuencia contempo-ráneos ó período final das construcións dolménicas galegas e demostrativos das analogías culturás já ouservadas antr'a nosa terra y-os países bretón e irlandés d'etnografía prehistórica moi semellante.

Da mesma época qu'o tesouro de Melide ou cecais un pouco posterior, son os dous brazaletes pechado un e con gravuras de puntos alternadas nas concavidades do gallonado, y-aberto, con catro buratos nos extremos e decorado perto d'eles con liñas de puntos e dentes de lobo o outro, que foron atopados perto da Gudiña juntamente c'unha que pode ser peza

(247) Portugalia. t., II.

(248) Manuel, t., II, pág., 358.

(249) Dechelette, Op. cit., pág., 357.

d'aprique circular, convexa e decorada con furas angulares postas ó geito de cruz (fig. 101).

Fundámonos pra datar iste achádego na sua semellanza co de Melide, que presenta asimesmo un brazalete gallonado e pechado y-outro aberto e con catro furas nos extremos, na decoración con dentes de lobo, que si ben é certo que perdura en tempos posteriores é caraterística d'algunhas cerámicas e manillas da Edade do Bronze, e tamén na peza d'aprique imitante ás cabezas d'alfinete da dita época, feitas en geito de roda (fig. 102) ⁽²⁵⁰⁾ anqu'iste dato sexa cecais de todos o menos seguro por se prolongaren taes representaciós d'orige solar deic'ós periodos prenamente históricos.

Á veira d'istes oujetos, en col da cuia data pódese razoar fundadamente, hai outros que pol-a sinxeleza da sua feitura, ou por apareceren incompretos e isolados, non permiten arriscar acerca d'eles ningunha hipótese. Tal ocorre cos brazaletes portugueses d'Arnozella, Baralha, Telhães e Barrio ⁽²⁵¹⁾, qu'o mesmo poden ser posthalltáticos que pertenceren a unha época anterior, já qu'o gallonado qu'ostentan duas das manillas d'Arnozella empregouse tamén na cultura dos Castros, y-os outros eixempres non son mais que láminas lisas d'ouro de seición variada, pero que desafian pol-o típico da sua feitura, toda interpretación, concurrindo idénticas circunstancias nos oujetos que Villaamil enumera no seguinte párrafo: "dos de ellos pueden quizá ser objetos completos, constituyendo un brazalete penanular, más ó menos cerrado, formado por tosea varilla cilíndrica, más gruesa en su parte central, dejando un hueco de 0,050 el uno y de 0,065 el otro. Uno de varillas y del grueso mínimo de los anteriores, 0,006 está enroscado, dejando un hueco de 0,015, que bien pudiera ser un anillo y sus remates de los otros dos fragmentos, que tienen labor prolija, pero tosca".

Arredado así do acervo da nosa ourivesaria preromana os oujetos que non son propios da nosa Edade do Ferro, imos entrar y-esaminar aquiles que prenamente lle pertencen.

Os torques.—Sen pararnos a discutil-a propiedade ou impropiedade d'esta denominación, diremos que na arqueología dase tal nome a certos adornos metálicos rígidos y-abertos, ás veces de labor retorto, e provistos n-algunhas ocasiós, d'un gancho ou broche pra pechalos e que serviron pra usar postos no pescozo.

O torques aparece por vez primeira na Irlanda e no NW da Francia, formando parte da rica ourivesaria da Edade do Bronze. Preséntase coma

⁽²⁵⁰⁾ Dechelette, Op. cit., pag., 357.

⁽²⁵¹⁾ Portugalia, I., II.

moitos brazaletes da mesma época, constituído por un vástago d'ouro encorvado, retorto en espiral e rematado nos cabos por dous ganchos. Tal feitura que coma logo veremos atópase despois na civilización de la Tene, parece sel-a úneca que revestiron por enton taes joyas, já qu'outro tipo atopado na Vandé, na Cote du Nord e no Finisterra, sen labor retorto, macizo e coberto de gravuras, non se sabe fixamente si pertence ós tempos do bronce ou a séculos posteriores.

Nos xacementos arqueolóxicos dos dous periodos hallstatianos, os torques son escasos y-os poucos qu'aparecen feitos soilo en bronce ou ferro, son filiformes, granulados e terminados por ganchos ou grosos botós.

Na época de la Tene en troques, as joyas d'esta clás chegan a atinguir no mundo céltigo o máisimo do seu desenvolvemento. Usados no la Tene I somentes pol-as mulleres y-os nenos, convírtense despois no século —III asegún Dechelette (252), en ornamento varonil. Lévano os soldados que combaten na primeira liña na batalla de Telamon; lévao o jefe morto por Tito Manlio, e nas trágicas esculturas helenísticas de Galos vencidos na estatua do Capitolio, na estatuíña do Museu de Berlín, nos relevos da viña Ammendola, o pescozo dos reos guerreiros bárbaros, está por eles rodeada. E nas necrópolis da mesma época e principalmente en sepulturas de mulleres, atopáronse os millares eixemprares feitos de bronce ou d'ouro, co antigo labor retorto ás veces, e cincelados outras co-a arte maravillosa qu'asombrou ó noso Villaamil no Museu de Tolosa.

Sen tantos primores ornamentás, mais sinxelos, mais rudos, pero contemporáneos dos tempos de la Tene, son os nosos torques galegos. Semellantes ús ós outros na súa forma, case sempre mais grosa no centro que nos cabos, na súa sección circular ou romboidal, nos seus remates en landras ou perillos, semellantes tamén no seu adorno e misturados ademais nos distintos eixemprares todos istos caracteres, denuncian ás craras pertenceren á mesma época e serenados d'idéntico espírito, sendo d'abondo qu'un soilo d'eles sexa datado pra qu'os demais o sexan igualmente, y anque non se poidan colocar nos grados d'unha evolución, que queden pol-o menos encaixados n-un úneco marco cultural.

E pr'asinar estas joyas á civilización dos Castros, hai datos mais que d'abondo. As estatuas de guerreiros, qu'apesares da súa rudeza artística, tan bós servizos teñen prestado á nosa protohistoria, locen o torques no seu pescozo, os labores ornamentaes que s'ouservan n-algús d'eles (semicírcos concéntricos, liñas curvas que se cruzan, estrelas de seis puntas) ousérvanse tamén nas pedras esculpidas e nas cerámicas cas-

(252) Op. cit., pag., 1.210.

trejas, e derradeiramentes, e coma testemoyos irreatíveles, o torques de Lebuçao (253) aparece juntamente co-a famosa armilla compendio da arte decorativa de noso posthallstático, e na croa de Riotorto e no Castro de Masma, son atopados novos eixemprares na compañía d'unha febilla aberta e d'unha fibula de timbal.

E istes nosos torques, a mais de pertenceren á cultura dos Castros, son escrusivos d'ela. A súa área geográfica redúcese ás nosas terras galegas y-ó N de Portugal, irradiando esporádicamente nas regiós limítrofes do val do Tajo, León y-Asturias, mais fallando en ausoluto no posthallstático castelán.

Pr'espricar esta chocante particularidade, Bosch Gimpera (254) arrisca a hipótese d'un infruxo de la Tene chegado a Galiza por vía marítima dend'a Ingraterra y-a Bretaña, pero aínda deixando a un lado o feito de qu'as relacións culturás d'aqueles países co noso parecen ter sido moi anteriores e que de persistir nos tempos do ferro acusaríase d'igual maneira que nos torques no resto do utillage galego, teríamos sempre coma fixo notar Villaamil, qu'os nosos colares rixidos parécense demasiado pouco na súa feitura e técnica ornamental ós franceses pra que poidamos dar por boa a espricación do sabio profesor catalán.

E unha vez rechazada a súa hipótese, o probrema fica reducido a dous termos: ou a presumil-a eisistencia d'unha tradición anterior, continuada na civilización dos Castros, ou a supor qu'os Celtas trouxeron consigo o germe, digámolo así, dos torques, germe que non atopando condicións de desenrolo morreu en Castela, qu'eiquí, gracias a fartura ourífera dos nosos ríos, atingueu o desenvolvemento que hoxe ademiramos, sendo moi dino de se ter en conta a iste respeito, o feito de que fora de Penínsua, en prena cultura de la Tene, taes joyas aparecen de preferencia e case escrusivamente, na Aquitania, no val do Rhin e na Irlanda, regiós d'aquela ricas en ouro, coma tamen o era a Galiza.

Das duas suposicións sinaladas, a segunda anque ten na súa contra a escasez de torques nos dous períodos hallstattianos, é por varias razóns a que nos parece mais verosimil.

Primeiramente, en ningún tesouro, en ningún depósito de machados ou d'armas da nosa Edade de Bronze teñen aparecido joyas d'esta clás nin oujeto ningún que se lles asemelle. Os mesmos colares de labor retorto que poideran relacionarse co-as pezas análogas do Bronze irlandés e bretón, atopáronse eiquí na Croa de Riotorto e no Cruceiro da Cruña juntamente c'outros torques de feitura lisa y-arrematados pol-as

(253) Portugalia, t., II.

(254) Los Celtas, pag., 41.

características perillas qu'ostentan asimesmo os eixempres cuia filiación do ferro quedou já demostrada.

Pero non é esto soilo. Anque escaso d'eles, no Hallstatt atópanse taes ornamentos. Son coma já se dixo denantes sinxelos vástagos de seición circular, sen remate, ou rematados en ganchos, bulas ou engrosamentos provistos d'unha fura. Pois ben, tipos moi imitantes a estes atopáronse, senon na Galiza, pol-o menos nas terras irmás d'alén-Miño. Os eixempres de Serraces, d'Almoster e de Malhada ⁽²⁵⁵⁾ (fig. 103) asemellanse respectivamente ós de Statzendorf, Saint Sulpice e Armbergkopf (figura 104) ⁽²⁵⁶⁾ nos remates con ensanchamentos furados, en ganchos con fio d'unión e na ausencia de remates, sendo carauter común a todos eles certa facies arcaica qu'os aprousuma de geito indubidavele ⁽²⁵⁷⁾.

E unha vez comprobadas taes semellanzas, e probada tamen a orixe hallstática da nosa cultura castreja, podemos asegurar qu'os torques com'as espadas d'antenas, com'as fíbulas de botón, son oujetos importados en Galiza pol-os Celtas e n-ela desenrolados con ausoluta autonomía da civilización de la Tene, debéndose considerar ós citados eixempres portugueses com'as primeiras formas indígenas dos colares rígidos evolucionados mais tarde hastra creal-os tipos correntes na nosa ourivesaria protohistórica.

O agrupar istes tipos de torques galegos dentro dos marcos d'unha clasificación, é empresa pouco menos qu'imposivele. Os elementos que poden servir pra caracterizalos, seición, forma dos remates, geito da decoración, mistúranse de tal maneira nos distintos eixempres, que toda agrupación tipolóxica tería que resultar sempre escura e pouco esaita.

Por elo, e sin perjuizo de fazer despois algunhas consideración en col d'iste asunto, daremos en vez d'un cadro clasificador, unha lista dos achádegos por nós coñecidos.

D'esta lista escriuimos dende logo a joia atopada perto d'Allariz a que Barros Sibelo chama torques. especie de crecente áureo formado por duas meias canas que limitan unha superficie con calados feitos á lima por estimar que tal joia non é torques e creer que pertence a época posterior á Edade do Ferro y-o oujeto alcontrado en Cerdedo e mencionado por Saralegui, de cuia feitura e detalles non podemos formarnos idea

(255) Portugalia, t., II.

(256) Dechelette, Op. cit., t., II.

(257) Na sepultura d'Esplotors, en Castellón, apareceu un colar de bronce de tipo moi imitante o do torques protugués d'Almoster, Bosch (Els Problemes arqueoloxics de la provincia de Castelló, B. de la Sociada Castellonense de cultura, t., V, prg., 103) qu'a súa presenza e debida a influencia dos Beribraces e datao nos séculos VI a V denantes de J. C., co coal ben en certo geito a arristrar o noso punto de vista.

crara nin pol-o dibuxo que ven nos *Estudios sobre la Época Céltica*, nin pol-as escasas verbas que ll'adica o seu autor, anque cecais sexa posívele qu'esta joia aprousímesa mais á comentada por Barros Sibelo qu'os verdadeiros torques.

Preseindindo d'istes dous elementos, e tirando do tantas veces citado artigo de Villaamil sobr'a metalurgia galega, podemos redautal-o seguinte inventario d'achádegos:

Número 1,alcontrado perto de Mondoñedo. De prata, con labor retorto, do que saen pra fora tres lazos en figura d'oito. Remates en ganchos (fig. 105).

Número 2, de Marzán (Foz). D'ouro comatodol-os demais que van a continuación. Coberto nos dous tercios inferiores por un aramio enro lado en espiral, e decorado na parte central ispida d'il, por liñas curvas de filigrana que se cruzan formando unha riola seguida de circos. Remates en dobre escocia (fig. 106).

Número 3, da Recadiera. (Mondoñedo). Seición circular e igual en todo ó anterior, soilo que sen ornamentación no centro.

Número 4, da Recadieira. Oco, liso, seición romboidal, remate en dobre escocia.

Número 5, de Melide. Idéntico ó anterior.

Número 6, de lugar descoñecido da provincia de Lugo. Varios torques incompretos, dous de seición romboidal e con decorado a trazo e dentes, formado con puntos. Todos iles con remates en dobre escocia, presentando un d-eles, unha estrela de seis puntas grabada no disco exterior.

Número 7, de Melide, tres eixemprares incompretos, lisos, seición romboidal con remates en landras.

Número 8, cecais d'Ourense. Seición romboidal con ornamento central de dez grupos de catro semicircos concéntricos. Remate en dobre escocia (fig. 107).

Número 9, cecais d'Ourense. Seición circular, liso, rematado n-unha especie de campaiñas c'unha punta no interior (fig. 108).

Número 10, de León. Seición circular, liso, rematado en dobre escocia.

Número 11, procedencia descoñecida. Seición romboidal, con remates formados por dous discos grosos, un cilindriño y-un pequeno disco terminal (fig. 109).

Número 12, de Cangas de Tineo. Seición romboidal, ornamentado na parte central por catro aramios retortos que saen das aristas. Remate en landras (fig. 110).

Número 13, de Jubial (Melide). Seición romboidal, liso, remates en landras.

Número 14, da Croa de Riotorto (Mondoñedo). Seición romboidal, liso, remate en landras.

Número 15, do Cruceiro da Cruña (Santiago). Varios anacos de torques, tres asegún Villaamil, catro pra Ferreiro e cinco pra Saralegui; algún con remate en dobre escocia, outro de labor retorto e con oitos.

Número 16, da Croa de Riotorto (Mondoñedo). Varios anacos, un con labor retorto e con oitos.

Número 17, do Castro de Masma (Mondoñedo). Anaco d'un torques ornamentado con cinceladuras (fig. 114).

Número 18, no Castro de Masma. Anaco d'un torques ornamentado con filigrana, formando lazos con boliñas no medio (fig. 112).

Número 19, d'Ortigueira. Seición romboidal, decorado en toda a sua superficie por un ligeiro punteado, remate en landras (fig. 113).

Número 20, de Lebuçao (Chaves, Portugal). Un eixemprar inteiro, de seición romboidal, liso, e con remates en dobre escocia, decorado no disco exterior por un exágono radiado posto no meio de dous circos concéntricos e restos d'outro torques de seición circular e rematado en pérulos de elegante feitura (fig. 114).

Número 21, cecais de Pontevedra. Seición romboidal, liso e rematado en landras (Conserva d'il, unha fotografía D. Federico Maciñeira).

Número 22, de Viladonga (Lugo). Seición circular, recoberto nos dous tercios inferiores por un aramio com'os de Foz e da Recadieira, e nos cabos, duas rodela feitas c'un fio d'ouro enrolado en espiral. Remate en landras (fig. 115).

Número 23, d'Ois (Cruña). Idéntico ó anterior, anqu'aparece hoxe ispido do aramio enrolado, mais do que conserva sinal.

Número 24, de Centroña (Pontedeume). Idéntico ós anteriores pero con catro rodela en vez de duas.

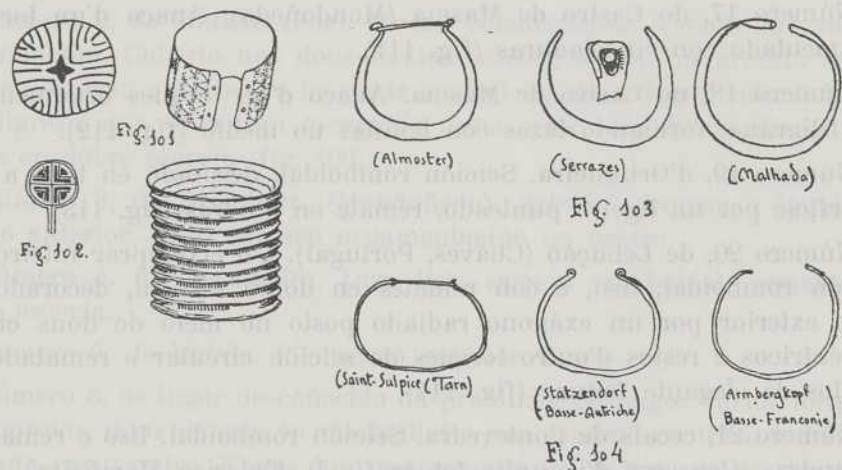
Número 25, S. Vicente de Curtis - Vilasantar - De seición romboidal e remate en landras (258).

Os números 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 e 22, son propiedade do Sr. Blanco Ciceron. Os números 8 e 9 pertenceron ó canónego ourensán Sr. Arteaga. Os números 10, 11 e 12, están no Museu arqueolóxico de Madrid. O 13

(258) D'iste torques había unha reprodución feita por un ourive da Cruña na colección de D. Santiago de la Iglesia.

na Academia da Historia. Os 14, 17 e 18, pertenceron ó Sr. Villaamil. O 23 a D. Jenaro Ares; o 24 o D. Juan Leira, y-os 15 e 16, desapareceron.

Do conxunto material enumerado, destácanse somentes con craridade tres tipos: un de labor retorto e con lazos en forma de oito; outro de seición romboidal, liso e con remates en landras, y-o terceiro que comprende os eixemprares recobertos c'un aramio enrolado en espiral. As restantes pezas aprousimanse mais ou menos por algunhas das súas carauterístecas a istes tres tipos, mais teñen en troques outras particularidades qu'os individualizan notabremente. Tal ocorre cos torques do

Museu arqueolóxico de Madrid cuíos remates sepáranse dos correntes en dobre escocia ou en landra, no eixemprar incompreto de Lebução e n-un dos que foron do Sr. Arteaga, que remata en dúas campaiñas ocas e provistas d'unha punta que cecais serviu pra asegurar un botón d'esmalte ou de vidro.

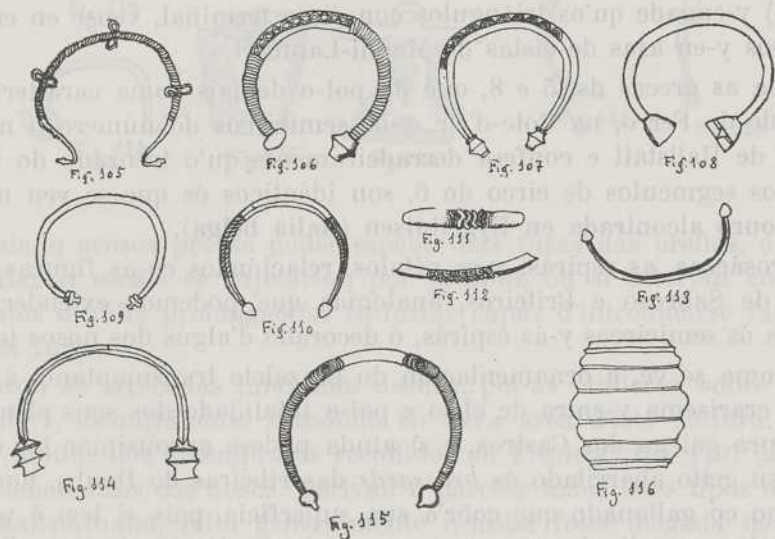
O procedemento de frabricación dos torques galegos, parece ter sido, pol-o menos pr'os que non teñen labor retorto, sempr'o mesmo. Fusión do metal en crisoes e vaciado en moldes separados da barra e dos remates, que se soldaban despois entre sí, conseguíndose o decorado ben por grabado de puntos practicado c'un trépano, ben por aplicacón de delgados fios d'ouro, sendo tan constante iste caraute que soilo un eixemprar de todol-os coñecidos ostenta labor cincelado, método que co repuxado son os correntes na ourivesaria galo-romana de la Tene.

Os brazaletes.—A pesar de qu'esta joia debeu ser moi usada nos tempos protohistóricos de Galiza, coma demostran algunhas estatuas de

guerreiros y-o mesmo texto de Plinio (259) que fala das pulseiras qu'eran chamadas *viriolae* na Céltiga e *viries* na Celtiberia, a pesar de que d'esta denominación parece derival-o nome de Viriatus, qu'eisiste na epigrafía latina das duas ribeiras do Miño, os brazaletes que craramente perlezan á nosa cultura do Ferro, andan ben escasos en Museus e coleccións particulares.

É moi posibele que com'enantes s'indicou, algunha manilla do tipo das d'Arnozella locira nas campas dos homes dos castros, mail-o seu atipismo impídenos inculcar no cadro da nosa civilización posthallstática, ficando reducida a nosa tarefa a estudar o úneco eixemprar craramente castrejo que coñecemos.

Iste eixemprar úneco foi atopado juntamente cos torques a que denantes fixemos referencia, e con anacos d'unha manilla, en Lebução a duas leguas ó nacente de Chaves, dando Ricardo Severo conta do seu achádego n-un artigo que publicou na *Portugalia* (260) acugulado de citaciós eruditas e ilustrado con fartura d'escelentes dibuxos.

Está feito tal brazaletes d'unha folla d'ouro fechada e c'un ensanchamento na parte central, que dá ó oujeto o aspecto abarrilado característico dos *brassards* da Baviera e do Franco Condado. A súa supreficie aparece inteiramente coberta por unha ondulación (fig. 116) posta en senso horizontal, co-as convexidás arredondeadas, prominentes e ampria-

(259) XXXIII, 13.

(260) T., II, fas., II.

mente desenvoltas. N-elas, a mau hábil do ourive, deixou grabada unha serie tan longa e variada de motivos ornamentaes que é case un compendio ou un muestrario da decorativa castreja. Nas rosáceas das citanias e nas filigranas dos torques, están alí junta ós pétalos, ós losangos y-ás greças, finamente executadas, habilmente dispostas, revelando unha vez mais a técnica adiantada y-o gusto artístico dos nosos ourives protohistóricos.

D'esta riqueza d'adornos da manilla de Lebução darán idea os esquemas da fig. 117, tomada do citado artigo da *Portugalia*, sendo moi dino de se ter en conta que Ricardo Severo, o ilustre director d'esta revista, que non era un celtómano nin moito menos, e qu'estudou o asunto cecais un pouco incřiñado ó ligurismo micénico de Sarmiento, ó pelengrinar por tódol-os periodos prehistóricos e protohistóricos en procura d'antecedentes e semellanzas das gravuras da armilla, veu parar as mais das veces, ó circo da civilización hallstattiana.

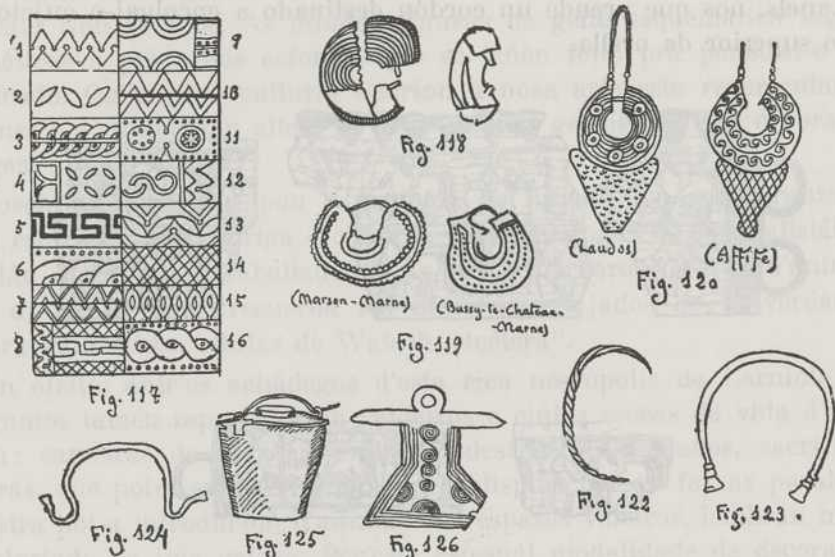
Dos motivos sinalados cos números 1 e 7, que califica de chevvrós, ou formas d'iles derivadas, dí que predominan nas estacións da primeira Edade do Ferro (Hallstatt, Bolonia, Vilanova. Este, Toussen e val do Ródano) y-engade qu'os triángulos con circo terminal, vense en enfeites suspensos y-en asas de cistas de Magni-Lambert.

Atopa as greças ds, 5 e 8, que dá pol-o demais coma característecas da Edade do Ferro, na Cote-d'Or, y-os semicírcos do número 9 n-algús oujetos de Hallstatt e confesa derradeiramente qu'o trezado do número 3 y-os segmentos de circo do 6, son idénticos ós que se ven n-unha folia d'ouroalcontrada en Eygelbilsen (Galia belga).

As rosáceas, as espirás, y-os pétalos, relaciónaos co-as figuras semellantes de Sabroso e Briteiros, analogías que podemos estender pol-o que toca ós semicírcos y-ás espirás, ó decorado d'algús dos nosos torques.

Si coma se ve, a ornamentación do brazaletes transmontano, é de filiación crarisema y-entra de cheo e pol-a totalidade dos seus elementos, na cultura galega dos Castros, e si aínda podese aprousimar tal oujeto, pol-o seu xeito abarrilado ós *brassards* das ribeiras do Doubs, non pasa o mesmo co gallonado que cobr'a sua superficie, pois si ben é verdade qu'un labor semellante ouservase en oujetos análogos da Cote-d'Or, da Marne e do Jura, a sua disposición é vertical y-empregábase en adornos de brazaletes abertos qu'en nada s'imitan ó de Lebução. Pol-o contrario, nas pulseiras da Edade do Bronce qu'esaminamos no comenzo d'iste capítulo, os gallós anque mais estreitos, aparecen colocados horizontalmente, e feitos n-unha lámina d'ouro cilíndrica e pechada, tendo o seu aspecto tanta analogía co d'aquela joia, que necesariamente fai pensar na eistencia d-unha tradición ben anterior ó noso posthallstattico e n-il recollida e conservada.

As Arrecadas.—Villaamil e Castro (261) o afortunado rebuscador d'antiguidades protohistóricas, atopou en terras luguesas as arrecadas que van reproducidas na fig. 118. Forman unha fina lámina áurea circular, dobrada e con adornos lineaes de filigrana nos lados exteriores, terminando n-us remates, que na fotografía que teño á vista, semellan seren

demasiado grosos pra se poder espetar nas furas das orellas, e que fai sospeitar si ceccais se sujetarian por presión, ou si estarian en tempos provistos d'unha prolongación filiforme capaz d'introducirse fácilmente na dita fura.

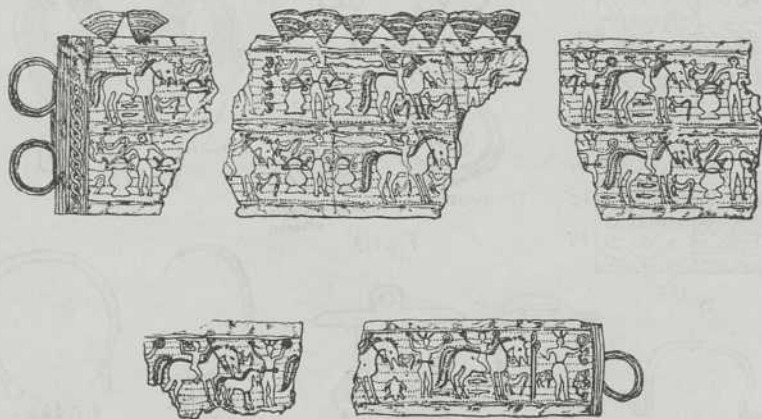
Foron as arrecadas joyas moi usadas, pol-as mulleres, sobre todo no la Tene I, alcontrándose d'abondo en tod'a area d'ista cultura, presentando moitos dos eixempres recollidos en Francia (fig. 119) (262) notables semellanzas cos nosos. Derivan ô parecer todos istes tipos d'un modelo hallstättiano, feito generalmente n-unha folla delgada de bronce, ensanchada en crecente car'o centro y-afiada nos extremos, que se transforma, mais tarde dobrando pra riba os seus bordes, n-unha especie de carabeliña encorvada.

O prototipo hallstättiano estivo moi estendido, sinalándose a sua presenza nos Pireneos e ainda na Andalucía, extensión que podemos relacionar cos movementos dos celtas na península, os coales deberon in-

(261) Op. e loc. cit.

(262) Dechelette *Manuel*, t., II, pág. 1.079 e 1.263.

troducir tamén na nosa terra ista crás de joias, modificadas logo con arreglo ô gusto local, que chega a producir tipos mais evolucionados e d'indudabre fermosura, coma son osalcontrados en Afife e no Castro de Laudos (Portugal) (fig. 120) (263) en qu'o corpo da arrecada desenvólvese en circo graciosamente decorado y-arremata por abaixo n-un triángulo adornado con puntos o uliñas cruzadas en losango, e por riba en dous anels, nos que prende un cordón destinado a encolgal-o oujeto no lóbulo superior da orella.

As Diademas.—A diadema ou millor cicais cinto de Ribadeo, á que tantas veces nos referimos no trascurso d'iste traballo, sinala coa sua presenza un elemento completamente novo y-esceucional na nosa ourivesaria preromana.

A mais notabre singularidade d'ista diadema, da coal conservanse soilo cinco anacos, consiste en ter repujadas figuras d'homese d'animás ás que tan pouco afeizoada foi a arte castreja. As figuras d'homese son catro, que se repeten desenrolándose en faixas horizontás e paralelas: un guerreiro da cabalo, qu'ergue n-unha mau a cetra e n-outra unha espada curta, dous guerreiros a pé un en aitude igual e con armas idénticas ás do genete, y-outro que en vez d'espada sostén duas lanzas ou dardos, e un terceiro persoage qu'agarra as asas de dous caldeiros en forma de sítulas. A veira do ginete vese unha vez un cabaliño pequeno, estando os ocos que deixan valeiros estas figuras, ocupados por representaciós antropomórficas, peixes aparellados, sapos conchos, aparecendo repetido moitas veces un animal de pescozo dereito, grupa ergueita e longas patas traseiras, cuia identificaciós é pouco doada. Va-

(263) Op. e loc. cit.

rias liñas paralelas de puntos sirven de fondo ó cadro, compretando o decorado da joia dúas espirás que corren entrelazadas e postas verticalmente no extremo d'un dos anacos, e uns triángulos que se recortan no cimo d'outros dous (fig. 121).

Que é o que se quixo repersentar no repuxado d'esta diadema ou cinto? Unha danza guerreira? Un combate? Unha escea de culto ou un rito funeral? Non se sabe. As miudas figuras de geito esquemático seguen herméticas a pesar dos esforzos que se teñen feito pra penetrar-o seu significado. Qu'infruxo cultural aportou á nosa arte esta repersentación d'homes e d'animás tan alleas ás acostumadas geometrias das decoraciós galegas?

Bosch Gimpera (264) pon a diadema de Ribadeo en comparanza co cinto repuxado d'Arcóbriga e c'outras pezas análogas do posthallstático castelán qu'ostentan traballados n-un estilo bárbaro, figuras d'animás, pero dí tamén que "recuerda los bronce repujados de la verdadera cultura hallstática, sítulas de Watsch, etcétera".

En efecto, antr'os achádegos d'esta rica necrópolis da Carniola, alcontramos tamén repuxados en caldeiros e cintos esceas da vida d'aquil entón: carreiras de carros, combates, desfiles de soldados, sacrificios funerás, que pol-a súa execución, pol-a disposición en faixas paralelas, y-hastra pol-a introdución d'animás nos espazos valeiros, lembran moito ó historiado da joia galega. Per'esta especial modalidade de decoración que xurdíu asegún Dechelette (265) baixo o infruxo das colonias gregas d'Italia, limita a súa área ós países Veneto-ilirios e non parece ter penetrado no territorio verdadeiramente céltigo, en cuias estaciós fallan por compreto esta clás d'adornos.

Tal circunstancia prantea con relación á diadema luguesa un difícil probrema tipolóxico, porque debemos creer qu'os Celtas, a pesar da falla que sinalamos, coñeceron denantes da súa entrada na Península o historiado das sítulas e dos cintos veneto-ilirios, ou debemos supor millor a eisistencia d'unha influencia itálica posterior, semellante a qu'acrimatou na España as fíbulas chamadas de cabalo, ou derradeiramente relacionas figuras das follas áureas de Ribadeo co-as dos vasos gregos, imitadas tamén ó parecer n-algús eixemprares de cerámica ibérica?

O isolamento en que viveu a Galiza na Edade do Ferro, y-en col do cual tantas veces temos insistido, parece dar forza á primeira d'estas hipóteses, que cecais futuras descubertas encárguense de confirmar prenamente.

(264) Portugalia, t. II.

(265) Los Celtas.

As doas enfiadas.—Na notabre colección de joyas antigas do Sr. Blanco Cicerón eisisten “ocho cuentas desiguales de oro y tamaño como de avellanas, engarzadas en un alambre también de oro, en disposición que pudiera haber servido de collar”. Parece ser qu'estas doas, de tal geito descritas por Villaamil, “ofrecen gran semejanza con los collares de cuentas de oro y otras materias galo-romanas, caladas, que hay en el Museo del Louvre, entre los llamados *bijoux antiques*”.

Fundados n-esta semellanza, incruimos na ourivesaria castreja taes doas de colar, anque pol-o seu atipismo nonos pareza a sua atribución inteiramente segura.

Os brazaletes de bronze.—Anque pol-a materia de qu'están formados, non collen istes brazaletes n-un capítulo adicado ás joyas incruímoslos n-il por seren os únecos oujetos metálicos que c'os torques, as armillas y-as diademas, estiveron destiñados escrusivamente ó adorno persoal.

Foi o bronze n-outros países moi empregado na frabricación d'adornos; mais no noso, sen dúbida pol-a gran fartura d'ouro, quedou cinguida a sua aplicacón á feitura de pulseiras semellantes ás qu'apareceron en Sabroso e na croa do Riotorto ⁽²⁶⁶⁾ e que poden reducirse ós tres tipos seguintes:

- A) Aberto, sen remates e de labor retorto (fig. 122).
- B) Abertos, de seición circular e rematados n-un ensanchamento anelado e campaniforme (fig. 123).
- C) Aberto, de seición circular cos remates ensanchados e revoltos car'o aro (fig. 124).

Teñen istes brazaletes, con certos tipos de febillas, e de torques, indubres semellanzas, y-o seu prototipo hallstático debémolo ver nas manillas tamén abertas e con grosos botós terminás qu'apareceron na necrópolis de Saint-Sulpice (Tarn).

XIV

AS SÍTULAS E AS DOAS DE VIDRO

Villaamil e Castro atopou en terras de Mondoñedo uns anacos d'unha situla de bronze, anacos por fortuna d'abondo numerosos pra que aquíl

(266) *Manuel*, t., II, pág., 777.

arqueólogo chegara a determiñal-a sua forma do geito que se produz na figura 125. Estaba esta peza provista d'unha tapa ou coberteira, e nos puntos d'unión das angas co caldeiro, presentaba unhas láminas decoradas con espirás (fig. 126) (267), send'o seu conxunto case idéntico ó

Fig. 128

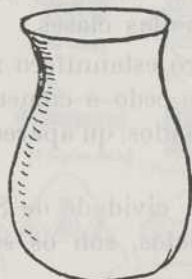

Fig. 129

(Restitución)

Fig. 130

(Restitución)
Fig. 126 bis

Fig. 131

(Restitución)
Fig. 127

d'un eixemprar bretón desatuado no túmulo de Redher en Plougenmelen (Morbihan).

Outra clás de sítula que tamén debeu ser usada na nosa terra, é a que se ve no repujado da diadema de Ribadeo, de forma ovoide con grandes angas, boca estreita e unha especie de pé, semellante a un tipo itálico da necrópolis de Arnoaldi, que s'atopou tamén en Cowrins (Irlanda).

(267) Villaamil, op. cit.

Compre afastar dende logo a opinión ademitida hastra hai poucos anos, que consideraba as doas de vidro com'oujetos de frabricación oriental y-espallados no Oucidente pol-os mercaderes de Tyro e Carthago. Sá-bese hoxe qu'os Fenicios non manufacturaron o vidro hastra ben tarde e qu'a sua introdución na Europa é moi anterior ó comenzo das suas expedicións mercantís.

A industria vidreira ten, asegún se cree actualmente, a sua orixe no Egipto, e dend'alí foise estendendo pol-o Mediterráneo pra rubir despois car'o N pol-os vieiros do estano e do ámbare. Produto d'importación na Edade do Bronze, o vidro principiou a traballarse no centro e no W do noso continente, ó parecer nos meados da Edade do Ferro, y-alcanzando a sua máisima aitividade no periodo de la Tene, en cujos jacimentos alcóntranse d'abondo doas y-enfeites de moitas clases.

Pol-o que toca a Galiza, principal centro estannífero no alborexar da Edade do Bronze, é case seguro que dende cedo o comercio d'iste metal houbera introducido n-ela os tubiños anelados qu'apareceron tamén no Argar e na Gran Bretaña.

Os tipos de doas que foron achadas na cidade de San Ciprián das Lás, singularmente abundante n-istes oujetos, son os seguintes:

A) Doas esféricas ou cilíndricas, de coor verde, con ollos incrustados a zonas circulares brancas y-azues.

B) Doas de vidro, de ruín fabricación, de coor azul e que se presentan sempre moi descompostas pol-a auición do tempo (idénticas e moi semellantes alcontrounas Santos Rocha en Santa Olaya).

C) Doas de vidro circulares ou discoidales de coor amarelado, co vidro translúcido e d'excelente frabricación.

Nos nosos jacimentos é pouco frecuente a aparición d'útiles d'uso industrial ou doméstico, en que son tan abundantes as estaciós francesas de la Tene y-ainda o Castro asturiano de Caravia, podendo enumerar somentes a iste respeito, unha fouce de ferro atopada no N de Portugal ⁽²⁶⁸⁾ y-outra de bronze alcontrada no Tecla, téndose achado tamén n-esta citania duas pinzas, varias agullas y-unha folla de coitelo.

Com'oujetos d'uso descoñecido, podemos sinalar un pequeno bronze cóncavo e reutangular, decorado con cadrados de cravos remachados pol-os dous lados e a lámina tamén de bronze c-os carauterístecos circos estampados procedente o pirmeiro de San Ciprián das Lás e depositado o segundo no Museu d'Ourense sen indicación de procedencia.

(268) Villaamil op. cit.

A CERÁMICA

Fusaiolas e pesas de tear.—Teñen os oujetos d'esta clás que coñecemos, as formas ordinarias que lle son propias en case a totalidade das civilizacións protohistóricas. Esféricos, cónicos e mais frecuentemente discoidales, de seición bicóncava ou prano convexa, non ofrecen nin pol-o seu xeito costrutivo nin pol-o seu adorno reducido a sinxelas liñas riscadas, ningunha cousa dina de retel-a nosa atención.

Fig. 132

Os vasos.—A circunstancia de ter aparecido tod'o material cerámico de que dispomos antr'as ruiñas das citanias ou na área dos castros, onde soilo por casualidade com'en Santa Olaya, atópanse juntol-os testos d'unha mesma vasija, fai pouco doada a determinación das formas que temos que realizar case sempre por conjeturas, de seguridade moi relativa.

Contamos así e todo con dous potes traballosamente refeitos que proceden do monte de Santa Tecla, e co jerro dentro do cual apareceron as arrecadas portuguesas do castro de Laudos, y-engadindo a istes elementos o que poidemos ouservar estudand'os testos recollidos na cidade de San Ciprián das Lás, podemos sinalar já os seguintes tipos:

A) Ola grande, de paredes grosas, boca ancha e colar curto e pouco revirado. Atopáronse restos d'estas vasijas en San Ciprián das Lás e no Castromao, perto de Celanova (fig. 126 bis).

B) Jerro cilíndrico, ó xeito de bock e provisto d'unh'anga acanalada (San Ciprián das Lás (fig. 127).

C) Pote pequeno, de paredes finas, moi ensanchado no centro e con colar estreito e moi revirado (fig. 128).

D) Pote do mesmo tipo qu'o anterior e provisto d'unh'anga (Santa Tecla e San Ciprián das Lás (fig. 129).

E) Prato circular de bordes ergueitos e de paredes grosas (San Ciprián das Lás (fig. 130).

F) Jerro sen angas y-estreitado na parte central (Castro de Laudos (fig. 131).

G) Jerro coa anga partindo da boca (fig. 131 bis).

Todas estas vasijas están feitas a mau, e son de barro ordinario con moitos graus de cuarzo incruídos na sua masa, anqu'ás veces y-en testos de vasos pequenos, nótase un maor coidado na sua escolla e preparación, pero todas elas presentan en general os carauteres propios d'unha boa coedura, o que fai sospeitar en contra do dato suministrado por Strabon, qu'os galegos da Edade do Ferro coñecían o uso do forno cerámico.

As decoraciós prauticábanse por riscado ou por estampado, conseguíndose iste por meio d'unha rodiña que levaba entallado no borde o dibuxo ou por moldes negativos que se manexaban ó geito d'un sello.

Os motivos decorativos son pouco mais ou menos os mesmos qu'alcontramos já nas pedras esculpidas e nos adornos das joias. Circos sinxelos ou concéntricos, semicircos, eses, triángulos, losangos, espiñas de peixes, grupos de liñas, pétalos, pérolas ou riscadelas unguulares qu'a veces arrodean o borde das vasijas.

Estas decoraciós dispoñense case sempre en zonas hourizontás separadas por liñas riscadas ou saintes, sendo particularmente notabre pol-a sua identidade co-as cerámicas vilanovianas, a decoración en faixas de eses circos cuia aparición sinala Leite no N de Portugal e que tamén s'atoparon en San Ciprián das Lás. De todas elas dará millor idea qu'a descrición mais miuda os dibuxos da fig. 132.

Coma se vé, non hai na nosa industria cerámica nin primores de fabricación incompativeles co descoñecemento da roda, nin grande originalidade nos decorados, nin xiquera esmero na escolla e preparación dos barros. Son as nosas olarías protohistóricas rudas e sinxelas, y-o seu principal méreto é sen dúbida o de seren inteira e prenamente galegas.

En efecto, no meio dos vasos á roda do E, S e C da Península, decorados con pinturas, que si ben se limitan ás veces a zonas cooreadas d'amarelo e bermello, reproducen outras figuras de bestas pantástecas y-hastra s'arriscan a repersentaren vivas esceas de caza e de combates, as cerámicas da nosa terra, feitas á mau y-adornadas con motivos geométricos riscados ou estampados veñen co-a sua presencia a sinalar unha

separación antr'a nosa cultura dos Castros y-as civilizaciós do resto da Península, y-amostraren com'en Galiza ceibe d'infruxos estranos, perduraron nas cerámicas coma nos demais oujetos, os vellos estilos hallstätticos e subsistiron deica a aparición das ánforas e dos barros saguntinos.

E co-esto, dou por rematado o meu traballo, que coma dixeran ó principiar, non é mais qu'un intento de sistematización da protohistoria galega, época singularmente intresante já que n-ela a nosa terra aparece por vez primeira ós ollos dos investigadores, autónoma e diferenciada das outras regiós peninsuares.

Moito hai que facer e que descubrir aínda con respecto a iste periodo da vida de Galiza. Qu'iste meu labor d'oxe poida facer mais doadas as labores futuras e qu'os obreiros de mañá os alumee a mesma estrela que m'alumea a min, é o meu único desexo. Qu'os que veñan despois traballen coma nós traballamos pol-a santa Galiza, nai amorosa y-esquecida.

R E X I S T R O

	<i>Páxinas</i>
DIBUXO, por Manoel Colmeiro	5
FLORENTINO LÓPEZ CUEVILLAS E A PREHISTORIA GALEGA, por Xaquín Lorenzo Fernández	9
FLORENTINO LÓPEZ CUEVILLAS NAS LETRAS GALEGAS, por Marino Dónega	13
REQUIEM A CUEVILLAS, por F. Bouza-Brey	15

A EDADE DO FERRO NA GALIZA

INTRODUCCIÓN	19
I. A TEORÍA DE SCHULTEN E A SUA COMPROBANZA ARQUEO- LÓGICA	19
II. AS FONTES PR'O ESTUDO DA PROTOHISTORIA GALEGA	25
III. A ORGANIZACIÓN POLÍTECA	36
IV. O CARAUTE	39
V. A RELIGIÓN	41
VI. A VIDA ECONÓMICA	46
VII. OS USOS Y-OS COSTUMES	48
VIII. A ARQUITECTURA	51
IX. A ESCULTURA	56
X. O VESTIDO	62
XI. AS ARMAS	63
XII. AS FÍBULAS, AS FEBILLAS E OS ALFINETES	71
XIII. AS JOIAS	77
XIV. AS SÍTULAS E AS DOAS DE VIDRO	92
XV. A CERÁMICA	95

REGISTRO

Folios

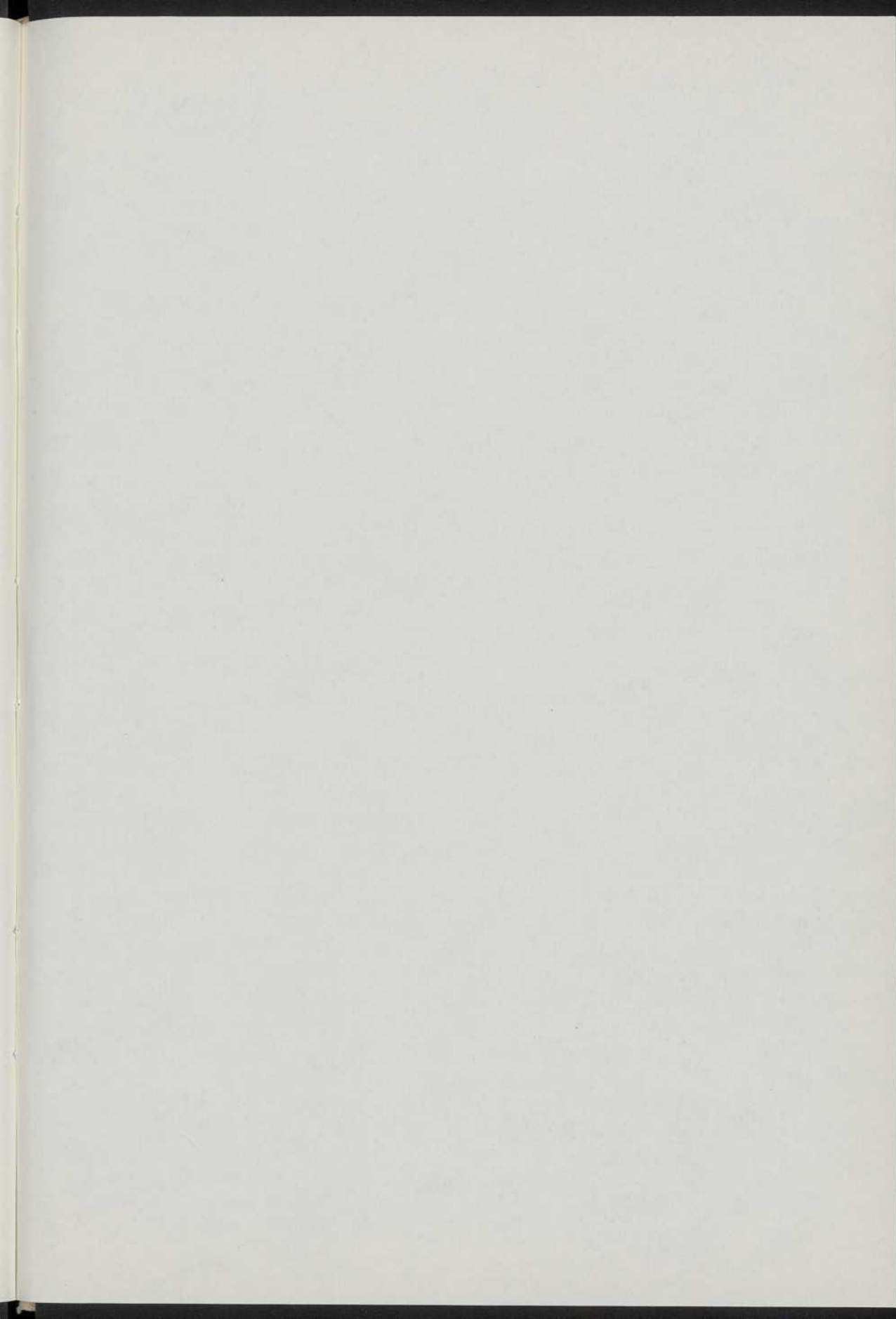
- 101
- 102
- 103
- 104
- 105

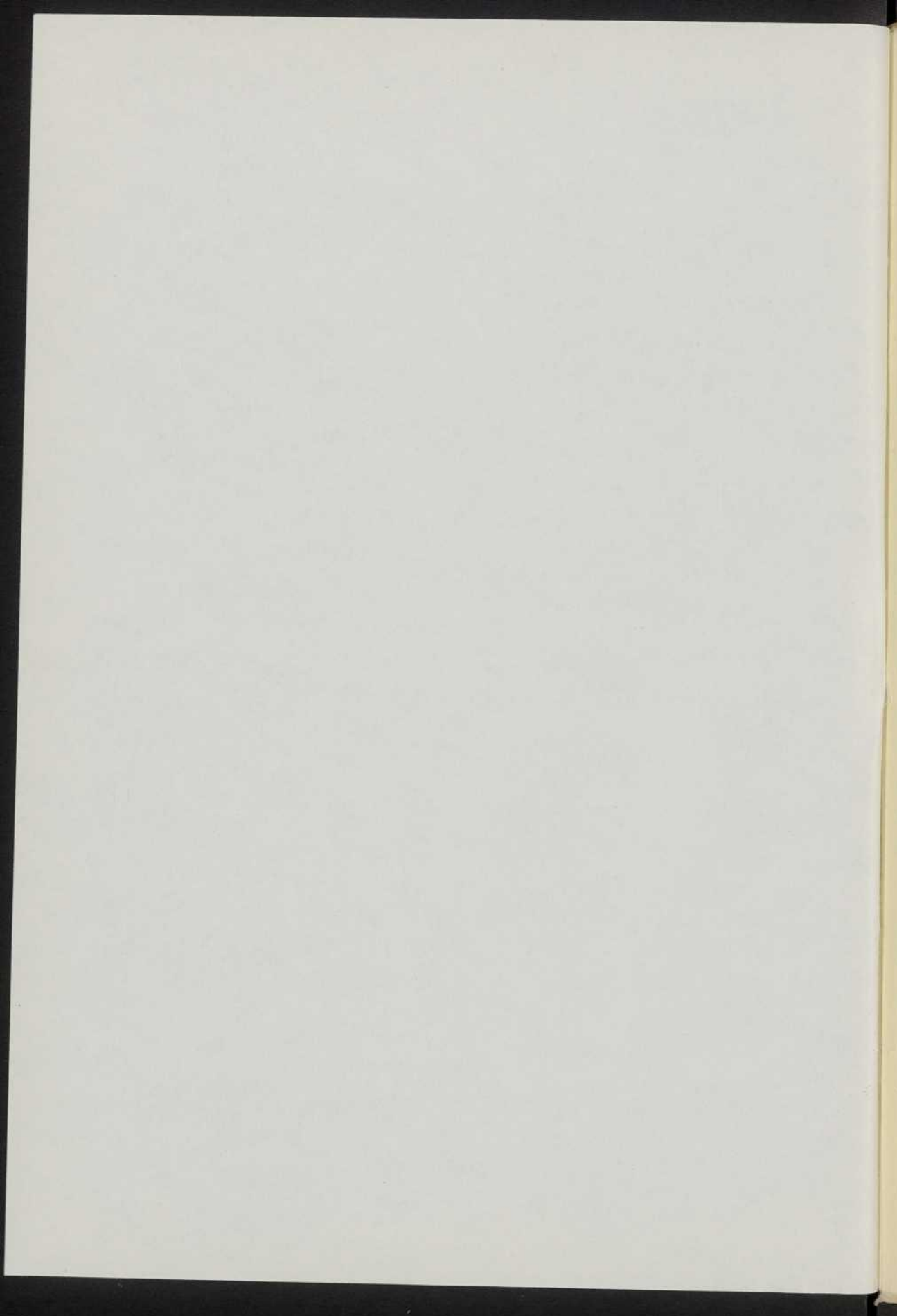
A REUNION DO TRIBUNAL NA SALDA

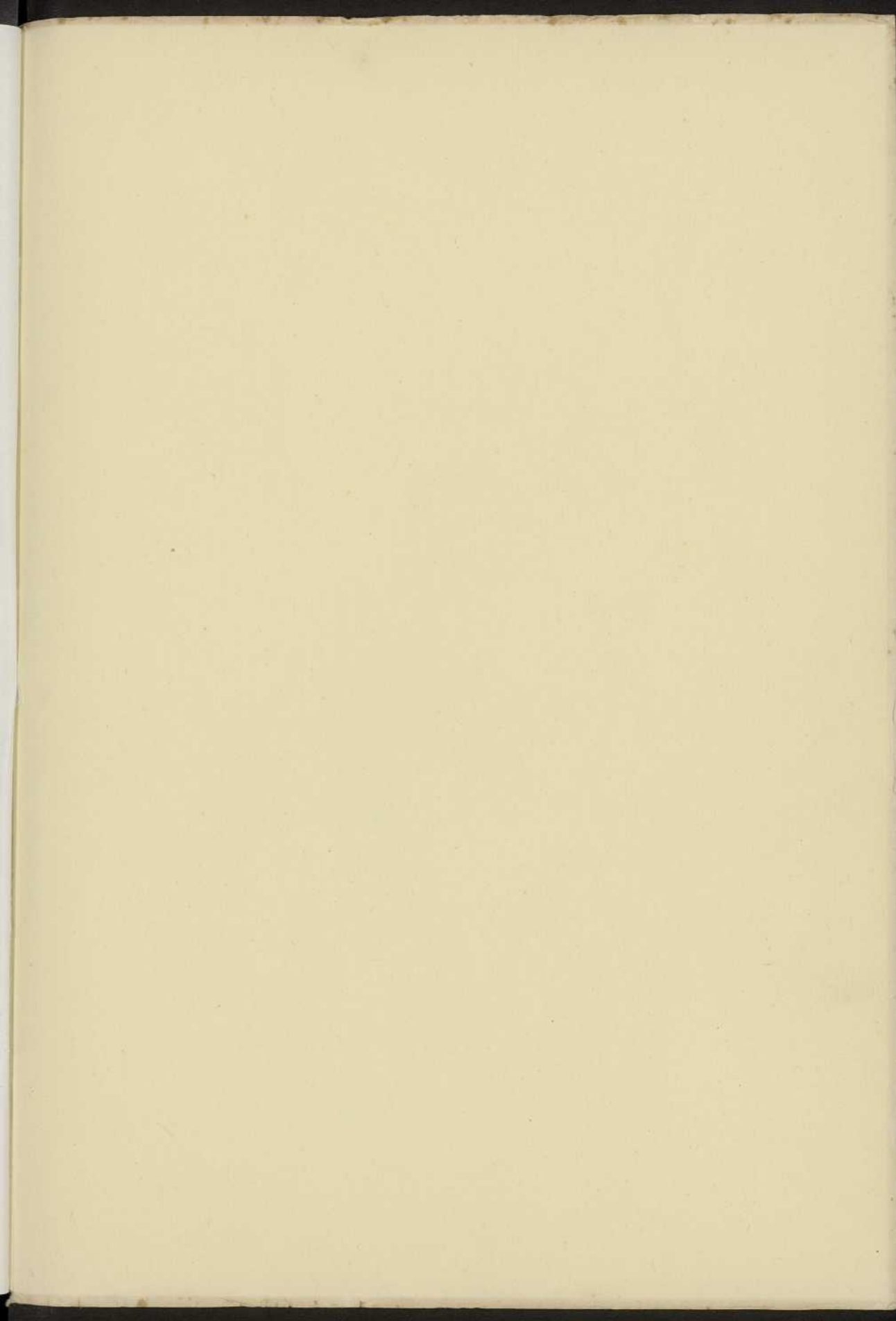
- 106
- 107
- 108
- 109
- 110
- 111
- 112
- 113
- 114
- 115
- 116
- 117
- 118
- 119
- 120
- 121
- 122
- 123
- 124
- 125
- 126
- 127
- 128
- 129
- 130
- 131
- 132
- 133
- 134
- 135
- 136
- 137
- 138
- 139
- 140
- 141
- 142
- 143
- 144
- 145
- 146
- 147
- 148
- 149
- 150
- 151
- 152
- 153
- 154
- 155
- 156
- 157
- 158
- 159
- 160
- 161
- 162
- 163
- 164
- 165
- 166
- 167
- 168
- 169
- 170
- 171
- 172
- 173
- 174
- 175
- 176
- 177
- 178
- 179
- 180
- 181
- 182
- 183
- 184
- 185
- 186
- 187
- 188
- 189
- 190
- 191
- 192
- 193
- 194
- 195
- 196
- 197
- 198
- 199
- 200

Rematouse de imprentar
no obradoiro da Editorial Moret
da Cruña,
o día 17 de maio de 1968,
Día das Letras Galegas

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

REAL ACADEMIA
GALEGA
A CORUÑA

F13902

Biblioteca

A ELLI DO

ERROR

GALEZA